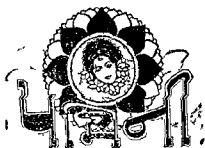

[વડોદરા રાજ્યની કાયબેરીઓ માટે મજુર થએલ છે]

કે જે

મહા ગૂજરાતના નારીવર્ગે સાદર સત્કાર્યું છે
ગૂજરાતની શિક્ષણસરથાઓમા રથાન મળ્યું છે
પ્રત્યેક વડીલે મુક્તકંઠે વખાણ્યું છે

તમે ગ્રાહક છો ?

તમારો કુટુંબને 'પમિની' વિના નહીજ ચાલે

નાર્મિંદ લનાજમ

દેશમાં રૂ. ૪-૦-૦

પરદેશમાં રૂ. ૬-૦-૦

[નમુનાની કોપી મફત મોકલાતી નથી]

ગ્રાહક થવા લખો

પમિની કાર્યાલય : : અમદાવાદ

∴ ∴ ∴ પરિચય ∴ ∴ ∴

‘મંત્રનાં સંસ્મરણો’ લખને ગૂજરાત સમક્ષ આવતાં મને આજે આનંદ થાય છે અને એ ‘કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર’ની ‘કલ્યાણ ગ્રંથાવલિ’ના પ્રથમ મણકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે એનાથી આજની પ્રકાશન સંસ્થાઓમાં એક આંકડો વધે છે.

૧૯૩૦ માં નવયુગ પુસ્તક ભંડાર સાથે જોડાઈને લીલાવતી ગ્રંથમાળા દ્વારા ગૂજરાત સાથે પરિચયમાં આવ્યો.

૧૯૩૪ માં તેમાંથી નિવૃત્ત ચર્ચ માગ જૂના મિત્ર તથા ભાઈનો સાથ સાધી નવચેતન સાહિત્ય મંદિરનું સ્થાપન કીધું. ૧૯૩૭ માં તે સંસ્થા તથા તેની ગ્રંથમાળા એ બંનેના હાથમાં સોંપી તેમાંથી નિવૃત્ત થયો. આજે તે મિત્ર-ભાઈ સંસ્થા અને તેની ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળા ચલાવી રહ્યા છે, એ મારે માટે ગૌરવની વસ્તુ છે.

અને આજે ૧૯૪૦ માં વળી પાછો ‘કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર’ અને ‘કલ્યાણ ગ્રંથાવલિ’ લખને ગૂજરાત સમક્ષ હેલું છું.

દસ દસ વર્ષથી ગૂજરાતે મ્હાગ પ્રતિ મીઠી નજર રાખી છે તેવી રીતે મારા આ શરૂ થતા નવા કાર્ય પ્રતિ પણ ગાંધીજી એમ હૃદય છું અને ગૂજરાતનો માથ માગુ છું.

વાડીતાલ શાહ

સચાલક કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર

વર્ષ ૧ છું .: કલ્યાણ પ્રાધાવસિ .: પુસ્તક ૧ છું

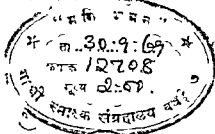
સંતનાં સંસ્મરણો

મિસિસ પોલકના

MR. GANDHI : THE MAN

ઉપરથી પ્રયોજક

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર: ધીકાંટા: અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

વાડીલાલ હરખચંદ શાહ
કલ્યાણ પ્રકાશન મંદિર
ધીકાંટારોડ : અમદાવાદ

ॐ
પ્રથમાવૃત્તિ
ॐ

છૂટક કિંમત

કાચુ પૃંકું

રૂ. ૧-૦-૦

પાકુ પૃંકું

૧-૪-૦

: વાર્ષિક લવાજમ :

હેરામાં

કાચુ પૃંકું રૂ. ૪-૦-૦

પાકુ પૃંકું રૂ. ૫-૦-૦

પરદેશમાં

રૂ. ૬-૦-૦

રૂ. ૭-૦-૦

: મુદ્રક :

ચિમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
:: વર્ગેત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ ::
ધીકાંટારોડ : : : અમદાવાદ

∴ ∴ ∴ પ્રયોજકનું વક્તવ્ય ∴ ∴ ∴

મિસિસ પોલક રચિત ' Mr. Gandhi : the Man ' ઉપરથી આ નાનું પુસ્તક યોજાયું છે.

મૂળ યોજના એવી હતી કે મહા પુરુષોના સ્મરણોની એક માળા—'સ્મરણ માળા'ના નામથી—પ્રગટ કરવી અને તેના પહેલા પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક આપવું. આ હિંદીથી માત્ર સ્મરણો પુરતો જ ભાગ આ પુસ્તકમાં લેવાયો છે. ઉપરની યોજના તો હાલ ધોરએ પડી છે, પરંતુ તે માટે તૈયાર થયેલ આ પુસ્તક—તૈયાર થયા પછી લગભગ આઠ વર્ષે—હાલ વાડીલાલ શાહના સૌજન્યથી પ્રગટ થાય છે.

ભાર્ગવી વાડીલાલે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય તથા તેનું 'અપકામ જે ત્વરાથી કર્યું તે જે વચ્ચે એટલો ઓછો સમય રહ્યો કે, આખું પુસ્તક ફરીથી તપાસી જવાનો, વચ્ચે મુકી દીધેલ ભાગો ઉમેરવાનો કે મુદણુ દોષો નોવાનો મને સમય જ મળ્યો નહિ. બીજી આવૃત્તિનો સુગોળ માપડ્યો તો તેમાં ઘટતા ફેરફારો કરવાની ધારણા છે.

અત્યારે તો જેવું લખાયેલ છે તેવું પુસ્તક જનતાના ચરણે ધરું છું.

પાંકાનેર
૧૯૯૬ ફાગણ વદી બીજી } છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર
56
1940

. . . . મૂળ લેખિકાની પ્રસ્તાવના . . . . .

મી. ગાંધી વિશ્વ વિખ્યાત વ્યક્તિ થયા ત્યારથી, છેલ્લા થોડાં વર્ષો દરમિયાન, મારા પતિને તથા મને મળનારા લોકોએ મી. ગાંધી સાથેના અમારા જુનો નિકટનો સંબંધ જાણતા હોવાથી, તેના સંબંધી અમને પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. “ તમે તેનું ગૃહજીવન જાણતા હતા. મનુષ્ય તરીકે તે કેના જેવા હતા ? તે સમયમાં તે પરિસ્થિતિને કેવી રીતે અનુકૂળ થતા હતા ?

તેમની—ત્યાર પછીના વિચારો તથા કાર્યોનું મૂળ. તેના તે સમયના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિમાં શોધી શકાય છે. ખરું ? ”

પરિણામે જે ચર્ચા આવી તેના પરિપાકરૂપ આ પાનામાં આલેખાયેલાં પ્રસંગો તાજાં થયાં. વારંવાર એવી ટીકા થતી હતી કે “ તમે આ પ્રસંગોને કેમ લખી લેતા નથી ? પણ તેમ કરવાની મેં હમેશાં ના પાડી હતી. પ્રગટ કરવાથી મૈત્રીની અંગત વાતચિતની પવિત્રતાનો ભંગ થવાનું મને લાગતું હતું. પણ ત્યાર પછી આત્મકથા પ્રગટ થઇ. મી. ગાંધીએ પોતાના વિચારો તથા અનુભવ પરનો પડો ઉપાડી લેતા આનાકાની કરી નહોતી તે જાણીને મને આઘાત થયો. તે સમયના મારા પોતાનાં સ્મરણોની નોંધ પ્રગટ કરવામાં મારે બહુ લાગણી પ્રધાન ન થવું એમ મને લાગ્યું.

એકાદ વર્ષ પહેલાં, ફેટલાક જૂના કાગળો તથા પત્રો વાંચતાં, મારા પર મી. ગાંધીએ લખેલા ફેટલાક પત્રો મને મળી આવ્યા. શરુઆતનાં વર્ષોમાં બનેલા બનાવોની ટુંકી નોંધ પણ મળી આવી. મેં તે નોંધો બેગી કરી અને તે ક્રમ-બંધ લખવાનો વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો.

થોડા સમય પછી ફેટલાક અમેરિકન મિત્રો સાથે મહાત્માજી સંબંધી વાત થતાં, મારાં સ્મરણો છપાવવાની મને ફરીથી વિનંતિ કરવામાં આવી. જે વ્યક્તિ મારે મન પડેલાં, મહાત્મા, સંત કે આણક્ય હુદ્દિ રાજનીતિજ્ઞ નહોતી. પરંતુ મહાન પ્રેમાળ મનુષ્ય—તેજે મારા પ્રતિ તથા મારા પતિ પ્રત્યે જાતિ, વર્ણ અને સમયાતીન પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો.

મે જવામ આપો કે " હું સૂચના પર વિચાર ચનાવું છું "

મને જવામ મળ્યો કે " જરૂર વિચાર કરે તમે તેના

જે સમજીયા યાદ કરીને લખરો તેમા ખૂબ ગ્સ પડશે તેમ હું
વચન આપું છું "

પરિણામે આ નાનું પુસ્તક લખાયું

આ પુસ્તકમા નોંધ કરામા આવેલ વાનચિત શબ્દશ
અથવા તે ક્રમશ નથી પરંતુ દરેક વાતચિતના અગત્યના
પ્રસંગો તેના મી ગાંધીના જ શબ્દોમા છે બીજા પ્રસંગો
બની શકે તેટલી ચોક્કસાઈથી નોંધવામા આના છે કદાચ
તે અક્ષર તદ્દન સાચા ન હોય તે પશુ ભાવની દૃષ્ટિએ તે
સાચા જ છે આ ઉપરાંત અનમત, દરેક બામતની અમારા
વચ્ચે ચર્ચા ચાલતી હતી

બનાવો ખરેખર બનેલા છે મી ગાંધી સિવાય બીજાઓ
જે મનાવોમા સકળાયેલા હોય તેવા થોડા કિસ્સામા મેં
નામ તથા ગોઠવણમા સદજ દેશકાર કર્યો છે જ્યાં કરીને
તે બનાવોમા તેઓએ લીધેલ ભાગ માટે તેમને દુ ખ ન
ચાય વળી તેઓની જાણ તથા સમાત સિવાય તેઓ આપેલ
બનાવોમા ટેખાવ દે છે

છેત્રે માન એટલું જ ઉમેરવાનું ગમે છે કે, આ પત્રીના
પૃષ્ઠોમા દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ સંબંધી ઘણા ઉદ્દેશો
આવશે, ત્યાં મેં તે સંબંધી ચાતેલ રાજકીય ચર્ચાને છોડી
દેરાનો ખામ કરીને ચલ કર્યો છે તેથી કરીને રાચકનું ખ્યાન
અદાન વ્યક્તિ પર કેન્દ્રિત થાય

લંડન
જુલાઈ ૧૯૩૧

} મિલિ ગ્રેહામ પોલક

संतनां संस्मरणे।

જાનરના

ત્રી: હિમતલાલ સુ. શાહ

“બાલસખા” બાળકોનાં માસિકોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. એના લેખો બાલમાનસને અનુસરતા, સંસ્કાર-પૂર્ણ અને સામાન્યજ્ઞાનમાં વધારો કરતા હોય છે. એનો પ્રત્યેક અંક બાલમાનસના અનુભવીએના લેખોથી ભરેલો હોય છે.

‘બાલસખા’એ ગુજરાતના બાલસાહિત્યમાં ઠેકલીયે નવીનતાઓ દાખલ કરી છે.

રૂપાણું, મોટા અક્ષરનું અને લલચાવનારું સાહિત્ય બાલસાહિત્ય નથી જ. એ બાળક ઉપર કેવી અસર કરે છે તે અર્થેલાં નાણાંનાં પૂરા ખર્ચો આપે છે કે નહિ તે સીધાં પહેલું વિચારો.

બાલસખા

બાળકના હાથમાં મૂકીને એ બાળકમાં નિશ્ચિંત બનેા

૨-૩ બાસ અંકો ને લેટ પુસ્તક આપે છે.

વાર્ષિક લલાચના દેશમાં ૩૧ ૩, બર્મી ૩૧. ૩૧, પાસેના સિ ૧

‘બાલસખા’ કાર્યાલય: અમદાવાદ

संतनां संस्मरणेषु।

When I think of Rolland, I think of Tolstoi. When I think of Lenin, I think of Napoleon Bonapart. When I think of Gandhi I think of Jesus Christ. He lives his life; he speaks his word; he suffers, strives, and will some day nobly die, for his kingdom upon earth.

X

X

X

To-day, as in the olden time, it is no longer a question as to whether Christ is here or not. It is a question only of who will recognise and follow him.

Rew. J. H. Holmes.

X

X

X

રોલેન્ડનો વિચાર હિંદુવતાં જ, મને ટોલ્સ્ટોયની મૂર્તિનું સ્મરણ થાય છે; લેનિનની યાદ સાથે નેપોલિયન દેખાવા લાગે છે, અને ગાંધીનો વિચાર આવતાં જ મારા મનઃચક્ષુ સમીપ મૂર્તિમંત ઈસુખ્રિસ્ત ઉભા રહે છે. એમનામાં ખ્રિસ્તની જીવનચાત્રાની પુનરાવૃત્તિ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગે છે. ખ્રિસ્તના શબ્દ પુનઃ ગાંધીના મુખદ્વારા આમેલુજ સંભળાવા લાગે છે. ખ્રિસ્તની માફક જ ગાંધી દેહદંડ ભોગવે છે. મનુષ્યજાતિ ઉન્નતિ પથે ચડે તે માટે ખ્રિસ્ત પ્રમાણે જ તે સ્વજીવનને પીણી ગણા છે અને મહાત્મા ગાંધી આ પૃથ્વીપર સ્વર્ગીય સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ કરના કરતા જ વીરને ઉચિત એવી સ્થિતિમાં દેહત્યાગ કરશે.

X

X

X

પ્રાચીન કાળની માફક, આજે પણ પ્રશ્ન એ નથી કે, ખ્રિસ્ત આ જગતમાં છે કે નહિ. પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ કે તેને કાળુ ઝોળખી શકે છે તથા કાળુ તેના અનુયાયી થાય છે.

રેવ. જી. હોમ્સ

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૧

૧૯૦૫ માં મહાત્માગાંધી સાથે હું પહેલવહેલી સંબંધમાં આવી. હું લંડનમાં હતી અને મારા ભાવિ પતિ મી. હેન્‍રિ એસ. એલ. પોલકની સાથે લગ્ન કરવા હું તરત જ દક્ષિણ આફ્રિકા જવા ધારતી હતી. મી. ગાંધી તે વખતે નોર્થ-સાઉથમાં સોલોસીટર તરીકે ધંધો કરતા હતા અને મી. પોલક તે વખતે તેને ત્યાં ‘આર્ટીકલ્સ’ (શરતથી બંધાયેલા) હતા.

થોડા વખતથી મારી તગિયન જગજગ રહેતી નહોતી અને તેથી મારા દક્ષિણ આફ્રિકા જવાના ખર્ચ માટે ભાવિ પતિના પિતાને પડતાં સંસ્થાનની સખત છાંછી ગાળવા નેટલી મારી તગિયન જગજગ ન દોવાનું તે ધાગતા દોવાથી લગ્ન અચોક્કસ વખત માટે મુલતવી રાખવા પોતાથી બનતું કરવા ગાંધીને લખ્યું. આના તથા ત્યાર પછીના પત્રના મી.

ગાંધીના જવાબથી મારે તેની સાથે સંબંધ બંધાયો. મારા જીવનમાં તેનું સ્થાન એક હેતાળ લાઇનું થયું. મનુષ્યની સહૃદયતા તે પત્ર વાંચતાં હતો.

મી. પોલકના પિતાને તેણે લખ્યું કે “ જો તે યુવાન ખાઈની તબિયત લંડનમાં ખરાબર રહેતી ન હોય તો તો તેણે જલદીથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવવું જોઈએ કેમકે ત્યાં ગ્રેમ-જરી સંજાળ, સુંદર હવાપાણી અને સાદા જીવનથી તેને જોઈતું ધારીરિક બળ મળી રહેશે. ” મને તેણે લખ્યું કે “ તમારા આંહી આવવાથી અમને ખૂબ આનંદ થશે, તમારી દરેક જાતની સંજાળ લેવાશે. ને તમારા જાવિ પતિ તો અમારા કુટુંબના માણસ છે. ”

અમારી વચ્ચે બે ત્રણ મૈત્રીભર્તા પત્રની આવજા થઈ. અને પછી ૧૯૦૫ના ડીસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે સવારના ૬ વાગે હું જોહનસબર્ગના જોપ રોડને ઉતરી. ત્યાં મી. ગાંધી અને મી. પોલક સ્ટેટ્સમેન્ટ પર મારી રાહ જોતાં હતા.

‘ મને ખબર પડી કે ઘરમાં મી. ગાંધી, તેના પત્ની અને ત્રણ પુત્રો—અગિયાર વર્ષનો મણિલાલ, નવ વર્ષનો રામદાસ અને ૭ વર્ષનો દેવદાસ—તાર આવતાનું કામ કરેલા એક યુવાન અંગ્રેજ, મી. ગાંધીની દેખરેખ નીચે રહેતા એક હિંદી અને મી. પોલક હતા. મારા આવવાથી ઘરમાં રહેવાની સગવડનો પુરો ઉપયોગ થઈ રહ્યો.

દ્વાન્સસભમાં જાતિભેદ થઈતો સખત હતો તેનો મને તે દિવસે સવારે મોઢેથી પહેલો અનુભવ થયો. કાયદા પ્રમાણે

અમારા લગ્નની જાહેરાત માજીસ્ટ્રેટની ઓફિસમાં કરવામાં આવી હતી અને અમે ત્યારે લગ્નક્રિયા માટે લગ્નના રજીસ્ટ્રાર પાસે હાજર થયા ત્યારે બધું બરાબર હોવાનું અમે ધારતા હતા. જરૂર પડતી વિગતો લખતે તે થોડા વખત સુધી અમારી પાસેથી આશ્ચર્ય ગયો ત્યારે અમને નવાઇ લાગી. શનિવારનો દિવસ હોવાથી ઓફિસ બપોરે બંધ થતી હોવાથી અમને કંઈક ચિંતા થઈ તેથી ઢીઢના કારણની તપાસ કરવા મી. ગાંધી વડા ન્યાયાધીશની કોર્ટમાં ગયા. વડા ન્યાયાધીશ કેટલાક વર્ષો થયાં તેના અંગત મિત્ર હતા. તે યિઓસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય હતા. તેની સાથે મી. ગાંધીએ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ખૂબ વાંચ્યું હતું. જોકે પોતે યિઓસોફીસ્ટ નહોતા પણ ધણી યિઓસોફીસ્ટ તેના મિત્રો હતા. તે વખતના શાંતિમય વાતાવરણમાં પ્રસંગોપાત તે યિઓસોફિકલ લોજમાં ભાષણો આપતા.

દ્રાન્સ્વાલના કાયદા હેડળ શ્રેત અને કાળી વ્યક્તિ વચ્ચે લગ્ન થઈ શકે નહિ તેથી રજીસ્ટ્રારે અમારા લગ્નના કાયદેસરપણા માટે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો તેમ મી. ગાંધીને આશ્ચર્ય વચ્ચે બજાર પડી. આવાં લગ્ન નોંધનાર લગ્ન અધિકારી પણ સખત સખતે પાત્ર થતો હતો. મી. ગાંધી અને હિંદીકામ સાથેના મી. પોલકના અતિસહવાસને અંગે તેણે ધારી લીધું કે મી. પોલક 'કાળા' હોવા જોઈએ! સામાજિક સંબંધોમાં સંપૂર્ણ પ્રતિબંધની જાતીય માન્યતાને લઈ કાઈ તેમ કરવાની દિમ્મત ન કરે તેનો વિચાર તેને સુઝ્યો નહોતો. સરભાગે મી. ગાંધીએ ન્યાયાધીશને ખાત્રી આપી

કે “જે વર્ષ પહેલાં હું મી. પોલકના પિતાને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળ્યો હતો. અને હું ‘આમી આપુ’ છું કે આ લગ્નમાં કરી કાયદાલગ્ન થતો નથી.” તેથી અમે બન્ને શ્વેતવર્ણી છીએ તે પાયાપર, ધર્મપિતા તરીકે મી. ગાંધીની હાજરીમાં હું અને મી. પોલક લગ્નથી જોડાયા. આ દીક્ષતી ખબર અમને છેક મેરડેથી પડી. મી. ગાંધીએ ધીમેથી હસતાં હસતાં મને આ ખબર આપ્યા હતા.

’ X

X

X

મિસિસ ગાંધીને અંગ્રેજ બહુ ઓછું આવડતું હોવાથી અમારી વાતચિતમાં તે ભાગ લેતા નહિ અને પહેલે દિવસે તો મેં તેમને બહુ થોડા જોયા, પણ પછી તરતજ અમે એકલા પડ્યા કેમકે મી. ગાંધી તથા મારા પતિ ઓફિસે ગયા, અમે કંઈક વાતચિત કરવાનો યત્ન કરતા. થોડા વખતમાં તેનું અંગ્રેજી મુઝવું અને પછી મારી સાથે જરા દૂટ ચતાં, અમારા થોડા યુરોપિયન મિત્રોને મળવા સાથે જતાં જ્યાં તે વાતચિતમાં ભાગ લેતા. હિદારતા મી. ગાંધીનો સ્વભાવ થઈ પડી હતી. મિત્રોમાં તથા જે હિંદી કેમ મારા પતિને માનથી નેત્રી હતી તેમાં હું જાણીતી થાઉં તે હેતુથી શનિવારે એક ‘ઐઠહોમ’ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. સ્વાગતના જે ઓરડાઓ માટે જોઈતું ફર્નિચર ખરીદવાની મને દૂટ આપવામાં આવી. તથા પચાસ મિનિટનો માટે તારતાની જોઈવશ કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું. ધરમા મધ્યાખ નામનો એક ભોજો દિંદુ નોંધર હતો. તે આ મીનિટની માટે તૈયારી કરવામાં તે મશગુલ હતો. આગલા શુરવારની રાત્રે તેને કંઈક

વિચાર આવતાં મી. ગાંધીને તેણે ગુજરાતી ભાષામાં કંઈક પૂછ્યું જેનો જવાબ તેણે હકારમાં આપ્યો. શુક્રવારે ગલાખે પોતાની યોજના અમલમાં મૂકી. તે યોજના શનિવાર માટે મોજનનો ઓરડો ઘોળવાની હતી. આ ઓરડો અમને આપવામાં આવનાર હોવાથી તેને અકલંક કરવાના મારા પતિના પ્રયત્નને લઈ તેની કલ્પના શક્તિ સતેજ થઈ અને આ નવીન કાર્યમાં તેણે ‘કંપલાવ્યું’ પરંતુ અફસોસ! ઉત્સાહ અને અકલ્પના વિષમ પ્રમાણને અંગે ભયંકર પરિણામ આવ્યું. બહુ સારા પ્રયત્નના પરિણામે સિલ્કીંગ તથા ભીંતના કાગળો પર સરખો સુનો લગાડવામાં આવ્યો.

તે સાંજે પાછા આવતાં ઓરડાની ચિત્રામણુ નોંધને મી. ગાંધી ડહાંધ ગયા. તે ગલાખના કહેવાનો પુરતો અર્થ સમજ્યા નહોતા. ખભા હલાવીને તેણે તરત જ પોતાના આગલા સેક્રેટરીના પતિ-જે ઘર શણગારનાર હતા-ને તેડાવ્યા અને બીજે દિવસે ખાણ પહેલાં ઓરડામાં કાગળો બરાબર ચોડાઈ રહે તેવી ગોઠવણ કરી. પણ બધું ફર્નિચર બરાબર મુકાઈ રહે ત્યાર પહેલા અમારા પહેલા મહેમાન આવી પહોંચ્યા. હું અંદરની તૈયારીમાં પડેલ હોવાથી મારી ગેર-હાજરીનું કારણ મી. ગાંધીએ મિત્રોને સમજાવ્યું. તેઓને આ વાત સાંભળી ઘણી રમુજ પડી.

ચોડા દિવસોમાં તો અમે બધા અમારા નવીન જીવનમાં ગુંથવાઈ ગયા; સવારમાં સાડા છ વાગ્યે ઘરના બધા પુરુષો ધઉં દળવા માટે બેગા થતા રોટી ઘેર જ બનાવતી કાપ માટે એક મોટી ધંટી કાઢારમાં ગોઠવી હતી.

નહિ. બાપુ ઉપર મી. પોલક ચીકાયા તે માટે તે જરાપણુ દીલગીર કેમ નહોતા તેવી મારા મનમાં શંકા ઉદ્ભવી. તે પોતે પણ તેના પર કોઈવાર ચીકાતા અને તેથી ખીજી વ્યક્તિ-જેને તેના પર ખૂબ લાગણી હતી તે ચીકાય-તેથી પોતાનો ગુસ્સો વાજખી હોવાનું લાગ્યું.

આખરે જ્યારે અમે બોજનના ઓરડામાંથી જતા રહેતા હતા ત્યારે મી. ગાંધીએ મારા પતિને પાછા બોલાવ્યા.

તેણે કહ્યું “હું તમારી સાથે વાત કરવા માગું છું. મેહેરબાની કરી જરા સજુર કરો.”

ખીજાઓ ઓરડામાંથી ગયા કે તરત જ તે મારા પતિને સમજાવવા લાગ્યા.

“તમને શું થયું છે? તમે કેમ ચીકાગેલા લાગો છો?”

મારા પતિએ જવાબ આપ્યો “શું કારણ છે તે તમે બરાબર જાણો છો.”

“ગમે તેમ, પણ મને વાત કરો. મારા પર શા માટે તમે ગુસ્સે થયા છો?”

“—માસિકમાં ન—ના લેખ પ્રત્યે તમારી વતીલુંક.”

“પણ તે માટે તમારે શા માટે ચિંતા કરવી જોઈએ?”

“કેમકે તમે જાણો છો તેમ તે જુદાજુદી બરપુર છે.”

“તે ખોટા હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ તો પછી તેનું શું છે?”

મારા પતિએ ગુસ્સે ધર્ધ કહ્યું. “એટલે જ બધી બાબત છે. આવા લેખને એમને એમ ચાલવા દેવાનો તમને જરાપણુ દક્ષ નથી. તે અસત્યથી બરપુર છે તેમ ખીજા લોકો જાણતા નથી. જો તમે પ્રકાશ ન પાડો તો તેઓ

કેવી રીતે જાણી શકે? આવી જ હકીકતોથી અહીંની પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ અને અસહ્ય બને છે. હિંદી કેમના હિતાર્થે લોકોએ સત્ય જાણવું જોઈએ તે તદ્દન જરૂરી છે.”

“તમે મારી પાસે શું કરાવવા માગો છો?”

મી. ગાંધીનો અવાજ નરમ બન્યો.

મારા પતિએ કહ્યું “અલબત્ત તમે જે લખો તેની સાખીતી માટે આંકડા આપીને તેનો રદીઓ આપો. ખીખ કોઈ કરતાં તમે તે બાબત વધારે જાણો છો. આંકડા તો તમારી આંગળીના ટેરવા પર છે. છેવટે તો તે તમારો જ પ્રશ્ન છે!”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “તમે પણ આંકડા જાણો છો.”

“અલબત્ત, હું જાણું છું. જે કોઈ મહેનત કરે તેને તે મળી શકે. તેથી જ ન—તે ખોટા પાડવાનું સહેલું છે.”

દલોલોનો પ્રવાહ અટક્યો. પછી મુશ્કેલ પ્રશ્નનો ઉકેલ જડી આવ્યો હોય તેમ મી. ગાંધીએ આનંદથી કહ્યું “વારુ જો તમને એટલું બધું લાગી આવતું હોય તો તમે પોતે જ લેખ કેમ લખતા નથી?”

તોફાનના વાદળાં વિખરાઈ જઈ વાતાવરણ ફરીથી સ્વચ્છ બન્યું. થોડો વખત લેખ લખાઈને છપાયો અને તે કેટલાક સમય સુધી તે વિષય પર આધારભૂત ગણાયો. હિંદના જાહેરજીવનમાં મારા પતિ જાણીતા થયા. કેમકે હિંદમાં તે, વર્તમાન પત્રોમાં ફરીથી ઉતારાયો હતો.

x

x

x

આ બનાવથી વર્તમાનપત્રનો ખીન્ને બનાવ મને યાદ આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા ગયા પહેલાં થોડા વખતે

તે બન્યો હતો પણ તે મેં એટલી વાર સાંભળ્યો કે તેની રજેરજ હું તરત જાણી ગયું. આ બનાવ વિષે મી. ગાંધીને ખીજવવામાં મારા પતિને આનંદ આવતો અને હું ધારું છું કે તેમાંથી મી. ગાંધી પણ ખૂબ રમુજ મેળવતા. મારાપતિ મી. ગાંધી સાથે જોડાયા પછી તે બનાવ તુરત બન્યો હતો. મારા પતિ 'ઇડિયન ઓપિનિયન' માટે ખાસ કાર્યકરતા હોવાથી પ્રેસિડન્ટ કુમરની પાયદસ્તમાં હાજરી આપવા તથા વર્તમાનપત્ર માટે તેનો રિપોર્ટ લખવા તેને પ્રિટોરિયા જવાનું કહેવામાં આવ્યું.

મારા પતિ પાયદસ્તમાં ગયા અને ઘેર આવીને તેનું અસરકારક તથા તાદશ વર્ણન લખ્યું. આવો લેખ લખવા માટે તેને મનમાં મગરુખી ઉત્પન્ન થઈ હતી. પણ જ્યારે 'ઇડિયન ઓપિનિયન'નો નવો અંક આવ્યો અને તેણે પોતાનો લેખ છપાયેલ જોયો ત્યારે તેની મગરુખીને આઘાત લાગ્યો. "તે મૃત્યુ પામ્યા ને દાટવામાં આવ્યા છે" તે પંક્તિ શરુઆત કરવા માટે તેને બહુ સારી લાગી હતી. પણ તેને બદલે આમ છપાયું. "તે મૃત્યુ પામ્યા છે ને તેને બાળવામાં આવ્યા છે." ભૂલ ન ગણતાં પણ મારા પતિના વર્તમાન પત્રમાં પ્રેસિડન્ટ કુમર વિષે આવું લખાય તે તેની યાદગીરી પર અત્યાચાર થતો હતો. જાપાના જૂતથી જાણીતા હોવાથી, મારા પતિએ મી. ગાંધી પાસેથી એવું વચન લીધું હતું કે જપાયા પહેલાં લેખોના પ્રૂફ તેમણે જોઈ જવા. મી. ગાંધી તે વખતે ડરબનમાં હતા. તેથી આ વિષે મારા પતિ ખૂબ ગુસ્સે થયા અને મી. ગાંધીપર આક્ષેપ મુકત પત્ર લખ્યો.

બધા લેખો પોતે જોઇ જવાનું વચન આપ્યા પછી આવી બૂલ કેમ રહી જવા પામી તે તેણે પૂછાવ્યું હતું.

મારા પતિએ લખ્યું કે “ જોર લોકોના સંકુચિત ધર્મ વિચારો તમે જાણો છો અને તેથી તેમના પ્રમુખને ‘ બાળવામાં આવેલ છે ’ તેમ લખીને તમે તેમની ધાર્મિક લાગણીને નકામી દુઃખાવી હશે. તે નકામી ગયા છે તેમ કહેવા બરાબર તે છે. મેં તમને ઝૂક તપાસી જવાનું ખાસ કહ્યું હતું અને તમે તે આ રીતે સુધાર્યા ! ”

મી. ગાંધીને ખૂબ શોક થયો અને બૂલ માટે અંતઃકરણની દીલગીરી દર્શાવી. ખુલાસામાં તેણે જણાવ્યું કે “ મૃત્યુ પછી ‘ દાટવા ’ કરતાં ‘ બાળવા ’ સાથે અમારા લોકો વધારે પરિચિત હોવાથી આ વાક્ય સાચું હોવાનું હિંદુ કમ્પોઝીટરે ધાર્યું હશે. અને જો કે હું તે આખું વાંચી ગયો તો પણ તે બૂલ મારી નજરે ચડી નહિ કેમકે મારા મનમાં પણ બાળવાનો વિચાર જ હશે. પરંતુ હું ખીજ અંકમાં તે સુધારો દાખલ કરીશ.” આમ કરવામાં આવ્યું અને તે ખુલાસાનો મારા પતિએ ખૂબ ઉપયોગ કર્યો; પણ ત્યારપછી પોતાના ખાસ લેખો માટે તેણે કદિ ખીજને જોખમદારી સોંપી નહિ.

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૨

ધણી ખરી માતાઓની માફક મિસિસ ગાંધી પોતાના બાળકો માટે મગજ હતાં અને તેઓ સારાં કપડાં પહેરે તેમ ઈચ્છતા હતા. તેના સિવાય ઘરમાં યુરોપિયન કપડાં પહેરાતાં અને તેથી નવા ખૂટ કે નવા સુટની જરૂર પડે અને મી. ગાંધી તે પર ધ્યાન ન આપે ત્યારે તે વારંવાર મને આવીને કહે કે “ તમે બાપુને કહો ” અને હું તે પ્રમાણે કહેતી.

આ માગણીને અંગે, હું જે વસ્તુની માગણી કરતી તે ખરી જરૂરિયતની વસ્તુ છે કે કેમ તે વિષે મારે અને મી. ગાંધીને ધણી ચર્ચા થતી. છોકરાઓએ અગ્રેજી ફેશનના કપડાં તથા પાશ્વિમાત્મ પદ્ધતિના ખૂટ પહેરવા કે કેમ ? તે તેનો પ્રશ્ન હતો. સમય અને રથળ મુજબ બાળકોને બધું આપવું જોઈએ, તે મારી દલીલ હતી. આ ચીજોની જરૂરિયત વિશે

ડામા રહેવાનું કહેવામા આવ્યું મી બ મી ગાંધી અને તેના દેશભાઈઓને છૂટે મોઢે ગાળો દેતા હતા ટેમલની એક બાજુ, આરડામા, એક બાજુ તે ટેનતા હતા બીજી બાજુ મી. ગાંધી ટેનતા હતા મી. બ-એ કહેલી વાતોમાથી અધીપણુ સાચી હોય તેમ હું માનતી નહોતી. તે એટલી અમાનુષિક અને ધૂણારપદ દેખાતી હતી જ્યારે તેણે કહ્યું કે " મને તાવ આવ્યો ત્યારે મારી કાષ્ટએ ખમર કાઢી નહિ હું એકનો જ, માટે, મિજાનાપર પડ્યો હતો મારું કાષ્ટ કરે તેમ નહોતું પાણીનું પાવણુ પણ પાય તેમ નહોતું " ત્યારે ગાંધીએ કહ્યું તે તદ્દન સાચું હોય તેમ હું માનતો નથી ત્યાં સ- અને ક-હતા તેઓ તમને મદદ કરવા આવ્યા હોવા જ જોઈએ વળી હું જાણું છું કે વ-દિવસમા જેવળું વખત તમારી ખબર કઢાવતા, બ-એ જૂમ પાડી કહ્યું 'મિલકુલ નહિ તેઓએ મારી ખમર ધ્રાવી નથી હું એકનો જ હતો દિવસોસુધી મારી નજીક કાઈ આવ્યું નથી મેં તેમની સાથેના મારો હિસાબ ચુકતો કર્યો છે " મી ગાંધીએ મી બ-સાથે દલીલ કરવા યતન કર્યો તેણે કહ્યું કે " દિવસો સુધી તમે જેભાન હતા તમારી દરેક જણુ સલાળ રાખતું અને સાળ ચનામાં મદદ કરતું તમે હજી પુગ સાળ ચયા નથી તેથી આમ જોનો છો જ્યારે તમે સપૂર્ણ સાળ યશો ત્યારે તમે જીવનને જુદી રીતે જોશો અને તમારા મિત્રો તરફ માયાળુ યશો " પરંતુ મી બ-એ દલીલ કરવાની અથવા મી ગાંધીના ખુનાસા સાબળવાની ના પાડી તેથી બન્ને જુદા પડ્યા એકમા ગુરસાની લાગણી હતી બીજામા માનનિય મિત્ર ગેરસમજને અગે તજ જતા હોનાથી દીનગીરી હતી

., ... ૩

જોડ-સખર્ગમાં મારે ઘેર મુલાકાતે આવનારે એક
ચખત મને પૂછ્યું “ મી. ગાંધી ખ્રિસ્તિ છે ? ”

મેં જવાબ આપ્યો “ ખ્રિસ્તિ એટલે તે ધર્મમાં
વટલાયેલ કે કાર્કસ્ટના ઉપદેશોમાં માનનાર ? તમારો કહેવાનો
શો અર્થ છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો. “ આપણે જેને વટ-
લાયેલ કહીએ છીએ તે મી. ગાંધી ખ્રિસ્તિ જનમ્યાનું
સાંભળ્યાનું હું ધારું છું તે વાત સાચી છે ? ”

મેં ભારપૂર્વક જણાવ્યું “ ના, ના, હું ચોક્કસપણે
આણું છું કે તે જન્મથી ખ્રિસ્તિ નથી તેમજ તેણે તે ધર્મની
દિક્ષા અંગીકાર કરી નથી. પણ તમે આ પ્રશ્ન કેમ પૂછો છો ?

“ હું એક દિવસ કેટલાક મિત્રો સાથે વાન કરતી
હતી. અમને નવાઈ લાગતી હતી કે તે ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રો

આવા સરસ રીતે જાણે છે અને તેને કાષ્ટરૂપના શબ્દો વારંવાર બોલવાનો શોખ છે. મારા મિત્રોએ ધાર્યું કે તે ખ્રિસ્તિ હોવા જોઈએ.”

તેના ગયા પછી મારા મિત્રે જે કહ્યું હતું તેના પર હું વિચાર ચલાવવા લાગી. તે તદ્દન સાચું હતું. ઇસુખ્રિસ્તની કહેવતો તથા ઉપદેશોનો મી. ગાંધી ધણીવાર હવાલો આપતા. પર્વતપરનો ઉપદેશ તેના મનમાં સદૈવ હાજર રહેતો અને તે તેને પ્રેરણાનું મૂળ થઈ પડ્યો હતો. મને તેમાં જરાપણ નવાઈ લાગતી નહોતી કેમકે હું ઈજિપ્ટમાં મારા ગૃહજીવનમાં શાસ્ત્રોના વાક્યોથી એટલી ટેવાયેલ હતી કે મને તે જીવનના નિત્યક્રમની વસ્તુ લાગતી હતી, અને એક હિંદુના મોઢામાંથી ઇસુખ્રિસ્તના વચનો સાંભળનાં મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું નહોતું હું ધણીયે વસ્તુનો વિચાર કરી ગઈ. શહેરમાં મી. ગાંધીની ઓફિસનો વિચાર કરતાં ટેમલ પાસેની દિવાલ પર ઇસુખ્રિસ્તનું સુંદર ચિત્ર મને યાદ આવ્યું. મેં તે પહેલી વખત જોયું ત્યારે મેં તેને કહ્યું હતું કે “તે કેવું સુંદર છે!”

તેણે ઉંચું જોઈને જવાબ આપ્યો, “મને તે ત્યાં રાખવું ગમે છે. હું કામમાંથી માથું ઉંચું કરું છું ત્યારે દરેક વખતે તે જોઈ” છું. તે ખરેખર સુંદર છે.”

મને યાદ છે કે ઓફિસમાં જુદા અથવા કૃષ્ણનું ચિત્ર નહોતું. બીજા ત્રણ ચિત્રો ભીંત પર ટાંગેલા હતા. તે ચિત્રોની વિગતની મને મોડેથી ખબર પડી. એક મહાન હિંદી સુધારક ન્યાયમૂર્તિ ગનડે હતા. બીજું ચિત્ર અન્યાયને તિગ્રસ્ત કરનાર તથા દલિતોનો બચાવ કરવાને સદા તત્પર મિસિસ

ખીસંટનું હતું. ત્રીજું લખતથી બંધાઈ પરદેશ મોકલવામાં આવતા હિંદી મજૂરોની શુભામગિરીની પ્રથા સામે ધી ટાઇમ્સમાં સખત વખાણો કરનાર, ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટીઅર ઓફ ઇન્ડિયાના રાજાલક વિલિયમ વિલ્સન હન્ટરનું હતું. ઘેર દાદાભાઈ નવરોજીનું મોટું ચિત્ર હતું. તે તે વખતે “ હિંદના દાદા ” તરીકે ઓળખાતા હતા. મુકીમર હિંદી તથા યુરોપિયન મિત્રોની મદદથી તેણે જ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો પાયો નાખ્યો હતો. હું તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં લંડનમાં મળી હતી અને છેલ્લી તેના વેસોવાના હિંદીઘરમાં તેમના નિવૃત્તિકાળમાં મળી હતી. આજ મને લાગે છે કે તે દીર્ઘદષ્ટિવાળા પ્રગતિમાં માનનારા હોવા છતાં હિંદીના ભાવિમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા શું મહાન કાર્ય કરશે તેની કલ્પના તેમને આવી નહોતી. મને ખાતરી છે કે મી. ગાંધીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં હોય જ્યારે મહાસભાના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખોની યશે ત્યારે તેનું નેતૃત્વ લેવાનું પોતાને કહેવામાં આવશે. બુદ્ધમયી કચ્છાઈ રહેલ પ્રજાની મુક્તિ માટે લડનારાના આ બધા ફોટો-ગ્રાફો હતા. તે બધા મી. ગાંધીને બહુ પ્રિય હતા. પણ ઓરડાની મધ્યમાં, ટેબલ પાસે બેસીને કામ કરતાં જોઈ શકાય તેવો તે ખ્રિસ્તનો ફોટો હતો.

સાંજે જ્યારે મી. ગાંધી ઘેર આવ્યા ત્યારે મેં भारी મુલાકાત લેનારની વચ્ચે થયેલ વાતચિત કરી.

તે હસ્યા. તેણે કહ્યું “ એક વખત હું ખ્રિસ્ત ચર્ચ જવાની અણીપર હતો. જ્યારે કોઈ ગાળો આપે અથવા મારે ત્યારે બદલો ન લેતાં ખીન્ને ગાલ ધરવાનો ઉપદેશ આપનાર ખ્રિસ્તપ્રભુનું ચિત્ર નમ્ર, શાંત, માયાળુ, પ્રેમાળ

તથા ક્ષમાથી લરપુર છે, મંપૂર્ણ માણસનો તે મુંદર દાખલો છે તેમ મેં ધાર્યું હતું. મેં પૂછ્યું “ પણ તમે ખ્રિસ્તિધર્મની દિક્ષા તો નહોતી લીધીને ? ” તેણે વિચારપૂર્વક જ જવાબ આપ્યો “ ના. મેં થોડો સમય તમારા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તેના પર ગંભીરપણે વિચાર કરવા લાગ્યો. મને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું બેહદ આકર્ષણ થયું. પણ છેવટે હું નિર્ણય પર આવ્યો કે તમારા શાસ્ત્રોમાં એવું કંઈ નહોતું કે જે અમારા શાસ્ત્રમાં ન હોય. સારા હિંદુ અને સારા ખ્રિસ્તિ બેમાં કશો ભેદ નથી. ખ્રિસ્તના ઉપદેશોની ખૂબીમાં આરથા રાખવા માટે કે તેના દાખલાનું અનુકરણ કરવા માટે તમારો ધર્મ અદલ્ય કરવાની કંઈ જરૂર મને લાગી નહિ. ”

ખ્રિસ્તપ્રભુના દાખલાનું અનુકરણ કરવાને મી. ગાંધી કેવી હૃદયપૂર્વક મહેનત કરી રહ્યા હતા તેનો મેં વિચાર કર્યો અને તે જે કહેતા હતા તે મને સાચું લાગ્યું.

મેં કહ્યું “ અલખત માણસ પોતે કેવી રીતે રહે છે તેનાપર બધો આધાર છે. નહિ કે તે પોતાને શું કહેવડાવે છે તે પર. પણ તમને એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં જવામાં શ્રદ્ધા છે કે કેમ તે મને કહો. ”

તેણે પૂછ્યું “ તમને શું લાગે છે ? ”

મેં જવાબમાં જણાવ્યું “ મને તો તે ઠીક લાગતું નથી. હું તે કહી શકી નહિ. ”

“ હું ધારું છું કે તેજ સાચું છે. જો માણસને પોતાના ધર્મનું હાર્દ મળી આવે તો તેને બધા ધર્મનું મળે. પૃથ્વર એક જ છે પણ તેને મેળવવાના રસ્તા અનેક છે. ”

મેં થોડીવાર રહીને કહ્યું. “ જો કર્મ અને પુનર્જન્મ સાચાં હોય તો આપણે જે ધર્મમાં માનતા હોઈએ તેમાં જ જન્મ પામીએ છીએ, તે આપણા વિકાસ માટે ખૂબ અનુકૂળ હોય છે. તેથી આપણે ધર્મ બદલવો ન જોઈએ. ”

તેણે પૂછ્યું “ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મનુષ્ય માટે સૌથી વધારે તરી આવતું સત્ય તમે કોને માને છે ? ”

“ હું જે ત્રણ માનું છું. પણ અત્યારે મારા મનમાં જે અગ્રસ્થાન લે છે તે પ્રેમ છે, જે નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવાયેલ છે “ તમારો માલિક એક ક્રાઈસ્ટ પ્રભુ છે અને તમે બધાં બાઈઓ છો. ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ હા. હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મ તથા ઝોરાસ્ત્ર ધર્મ પણ તેજ મહાન સત્ય શીખવે છે. ”

હિંદમાં ઝાતિ ભેદની વાતોએ મેં વાંચી તથા સાંભળી હતી તેનો મને વિચાર આગ્યો. અને હિંદુધર્મ અને બ્રાતૃત્વ જે સાથે સાથે રહી શકે તેની મને શંકા પડી. પછી થોડીવાર રહીને મેં કહ્યું “ ખ્રિસ્તિ ધર્મની માફક “ બધા મનુષ્યો બાઈઓ છે તેમ હિંદુ ધર્મ શીખવે છે તેમ તમે માને છે ? ”

“ કાંઈ પણ મહાન ધર્મ વિશે મનુષ્યના અપૂર્ણ અર્થથી, વિચાર ન બાંધી જેસો. ખ્રિસ્તિ લોકો બાઈઓ તરીકે રહે છે તેમ તમે મને મનાવવા માગતા નથી. ખરું કે ? ખ્રિસ્તિ ધર્મની બાઈઓ, રાગદ્રવ્ય, ગરીબાઈ અને અપરાધીનો વિચાર કરો. ”

“ તે સત્ય છે. હું ધારું છું કે મનુષ્યગતિના આદર્શો

તથા હમાથી ભરપુર છે, સંપૂર્ણ માણસનો તે સુંદર દાખલો છે તેમ મેં ધાર્યું હતું. મેં પૂછ્યું “ પણ તમે ખ્રિસ્તધર્મની દિશા તો નહોતી લીધીને ? ” તેણે વિચારપૂર્વક જ જવાબ આપ્યો “ ના. મેં થોડો સમય તમારા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તેના પર મંજીરપણે વિચાર કરવા લાગ્યો. મને ખ્રિસ્ત ધર્મનું બેહદ આકર્ષણ થયું. પણ છેવટે હું નિર્ણય પર આવ્યો કે તમારા શાસ્ત્રોમાં એવું કંઈ નહોતું કે જે અમારા શાસ્ત્રમાં ન હોય. સારા હિંદુ અને સારા ખ્રિસ્ત બેમાં કશો ભેદ નથી. ખ્રિસ્તના ઉપદેશોની ખૂબીમાં આરથા રાખવા માટે કે તેના દાખલાતું અનુકરણ કરવા માટે તમારો ધર્મ મદલ્ય કરવાની કંઈ જરૂર મને લાગી નહિ. ”

ખ્રિસ્તમજ્જના દાખલાતું અનુકરણ કરવાને મી. ગાંધી કેવી હૃદયપૂર્વક મહેનત કરી રહ્યા હતા તેનો મેં વિચાર કર્યો અને તે જે કહેતા હતા તે મને સાચું લાગ્યું.

મેં કહ્યું “ અલબત્ત માણસ પોતે કેવી રીતે રહે છે તેનાપર બધો આધાર છે. નહિ કે તે પોતાને શું કહેવડાવે છે તે પર. પણ તમને એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં જવામાં શક્તિ છે કે કેમ તે મને કહો. ”

તેણે પૂછ્યું “ તમને શું લાગે છે ? ”

મેં જવાબમાં જણાવ્યું “ મને તો તે ઠીક લાગતું તથી... હું તે કહી શકી નહિ. ”

“ હું ધારું છું કે તેજ સાચું છે. જો માણસને પોતાના ધર્મનું દાર્ઢ મળી આવે તો તેને બધા ધર્મનું મળે. ઇશ્વર એક જ છે પણ તેને મેળવવાના રસ્તા અનેક છે. ”

મેં થોડીવાર રહીને કહ્યું. “ જો કર્મ અને પુનર્જન્મ સાચાં હોય તો આપણે જે ધર્મમાં માનતા હોઈએ તેમાં જ જન્મ પામીએ છીએ, તે આપણા વિકાસ માટે ખૂબ અનુકૂળ હોય છે. તેથી આપણે ધર્મ બદલવો ન જોઈએ. ”

તેણે પૂછ્યું “ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મનુષ્ય માટે સૌથી વધારે તરી આવતું સત્ય તમે કોને માનો છો ? ”

“ હું જે ત્રણ માનું છું. પણ અત્યારે મારા મનમાં જે અમરચાન લે છે તે પ્રેમ છે, જે નીચેના રાષ્ટ્રોમાં વર્ણવાયેલ છે “ તમારો માલિક એક દાઈરિટ પ્રભુ છે અને તમે બધાં ભાઈઓ છો. ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ હા. હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મ તથા ઝોરાસ્ત્ર ધર્મ પણ તેજ મહાન સત્ય શીખવે છે. ”

હિંદમાં જાતિ ભેદની વાતાંઓ મેં વાંચી તથા સાંભળી હતી તેના અને વિચાર આપ્યો. અને હિંદુધર્મ અને શ્રાવૃત્ત જે સાથે સાથે રહી શકે તેની મને શંકા પડી. પછી થોડીવાર રહીને મેં કહ્યું “ ખ્રિસ્તિ ધર્મની માફક “ બધા મનુષ્યો ભાઈઓ છે તેમ હિંદુ ધર્મ શીખવે છે તેમ તમે માનો છો ? ”

“ કોઈ પણ મહાન ધર્મ વિષે મનુષ્યના અપૂર્ણ અર્થથી, વિચાર ન બાંધી બેસો. ખ્રિસ્તિ લોકો ભાઈઓ તરીકે રહે છે તેમ તમે મને મનાવવા માગતા નથી. ખરું કે ? ખ્રિસ્તિ ધર્મની બ્રાહ્મણો, રાગદેષ, ગરીબાઈ અને અપરાધોનો વિચાર કરો. ”

“ તે સત્ય છે. હું ધારું છું કે મનુષ્યજાતિના આદર્શો

ધણા આગળ પડતા હોય છે અને દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં ચુરુષો અને ઓઝો સરખાં જ હોય છે.”

“ જો આપણા આદર્શો કૃણાભૂત થાય તો તે આદર્શ મટી જાય. પછી આપણે કશું કરવાનું રહે નહિ. ” આમ કહી તેણે વાત પૂરી કરી.

×

×

×

મારી સમક્ષ એક ચિત્ર ખડું થાય છે. કોઇ ખાસ પ્રસંગે જનરલ સ્મટરીને મળવા મી. ગાંધી જતા હોવાથી તેને જોઈ-સંજ્ઞા રેલ્વે સ્ટેશને વળાવવા હું અને મારા પતિ ગયા હતા. કેટલીક ઉપયોગી બાબતો માટે તે મારા પતિને સૂચના આપતા હતા. ગાડી ઉપડવાની હતી ત્યારે મેં તેના તરફ ફરીને પૂછ્યું “ હું કરી શકું તેવું ખાસ કંઈ છે? ” તેણે તરત જ શાંતિથી જવાબ આપ્યો “ હા. મારા માટે પ્રાર્થના કરજો. ભક્તિપૂર્ણ પ્રાર્થનાની શક્તિમાં તેમને નિઃસીમ શ્રદ્ધા હતી. અને તે ધારતા હતા કે ઓઝોની પ્રાર્થના હમેશાં સ્વાર્થરહિત હોય છે. ”

×

×

×

મી. ગાંધી ધણીવાર હિંદુ જીવનના આશ્રમોના મહત્વ વિષે વાત કરતા. બાળપણનો સમય એટલે ચિંતારહિત જીવન-રમતિયાળ જીવન-માતાપિતાની પ્રેમાળ સંભાળ નીચે મોટા થવું. જીંદગીનો અમૂલ્ય વખત, પછી વિદ્યાર્થી અવસ્થા ન્યારે કલ્પના પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ જેમાં કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારી અને પત્ની અને બાળકોની સંભાળમાં બધી શક્તિઓનો વ્યય થાય છે. અને આ મહેનતુ જીંદગી

વિતાબ્યા પછી દુનિયાની ચિંતા અને જંગલ છોડી તે નિવૃત્ત થાય અને ધ્યાન તથા ભક્તિ માટે મૌન પાળી આત્માને તથા અંતરાત્માને જોવાની આંખોને ટેવ પાડે. આના જવાબમાં મેં કહ્યું “ હા. તે બધું ઠીક છે. તે બરાબર અને સુંદર દેખાય છે પણ સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું? આ છેલ્લી અવસ્થામાં તેનું સ્થાન શું? હિંદી મત પ્રમાણે તો તે એવી સ્થિતિએ પહોંચતી નથી કે જ્યારે તે બાહ્યચિંતાથી મુક્ત થઈ આત્માનું ચિંતન કરી, ભવિષ્ય માટે આત્માને તૈયાર કરે.”

મી. ગાંધીએ માથું ઉંચું કરી એક આંગળી ઉંચી કરતાં કહ્યું “ તમને તેની ખૂબી સમજાણી નથી. તેને નિવૃત્ત થઈને જંગલમાં જવાની જરૂર નથી, ઈશ્વરનું ચિંતન કરવા તેને દેહ ત્યાગની પણ જરૂર નથી. તે હમેશાં પ્રભુને લુએછે. સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે પુરુષ સાથે લગ્ન અને બાળકોની સંભાળ ઉપરાંત બીજી કશાની જરૂર નથી.” મેં ફરીથી અટકાવીને કહ્યું “ હા. જ્યારે પુરુષ શાંતિથી ધ્યાનમાં બેસે અથવા આત્માનુભવ કરે ત્યારે બીજાને બોલે સદન કરવાનું તેને ન ગમે. તેને પણ ધ્યાન માટે વખત શા માટે ન મળે? પુરુષે પોતાના માટે ધારા ધડ્યા. તેણે સ્ત્રી માટે કેમ કંઈ ન કર્યું?”

મી. ગાંધીએ હસનાં જવાબ આપ્યો “ કેમકે તેને માટે કંઈ જરૂર નહોતી.” મેં હા પાડી પણ મને ખાતરી થઈ નહોતી.

એક બીજા પ્રસંગે સ્ત્રીના દરજ્જા સંબંધી ચર્ચા ચાલતી હતી. મી. ગાંધીએ કહ્યું કે “ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વમાં તેનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું.”

મેં કહ્યું “ મને તો તે સમજતું નથી. ‘પૂર્વે’ તો તેને પુરુષની શુદ્ધામ બનાવી છે. તેને જુદું જીવન જ નથી.”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ તમારી જૂથ સાથે છે. પૂર્વે તેને પૂજનું સ્થાન આપ્યું છે. સત્યવાન સાવિત્રીની વાત તમે સાંભળી નથી ? જ્યારે સત્યવાન મરી ગયો ત્યારે સાવિત્રી પોતાના પતિને પાછો લાવવા ચમદેવ સાથે લડી હતી. તેને મહાન યુદ્ધ કરવાનું હતું અને તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ધૈર્ય, ક્ષિંપ્ત, પ્રેમ અને ગહાપણુ દેખાઇ આવ્યાં અને આખરે ઘણા જોખમ પછી તે તેને પાછો લાવી. ”

મેં દલીલ કરી “ હું બરાબર એ જ કહ્યું છું ને ! તમારા પુરાણોમાં સ્ત્રી પુરુષની સેવા કરે છે અને તેને માટે ખુદ ચમદેવ સાથે લડે છે. અમારામાં પુરુષ ઓરડયુક્ત, સ્ત્રી પુરી-ડાઈસ માટે લડ્યો અને જીત્યો. તેણે તેની સેવા કરી અને બચાવી અને તે આદર્શ ત્યારથી આજુ રહ્યો છે. તે કદાચ બરાબર તે ન દર્શાવી શક્યો હોય પરંતુ તેમ છતાં તે જ પશ્ચિમનો આદર્શ છે. ”

મી. ગાંધીએ પ્રશ્ન કર્યો, “ જ્યારે સ્ત્રીને મહાન વિજેતા તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે, તેની પૂજા કરાષ છે ત્યારે તમે માનો છો કે તેનું સ્થાન હલકું અથવા ઉતરતું છે ? ”

મેં જવાબ આપ્યો “ બધું સિદ્ધાંતમાં સારું છે પણ સ્ત્રીની પૂજા થતી હું જોતી નથી. હું તો તેને કોઈ પુરુષની મરજી પ્રમાણે વર્તન કરતી દમ્બેશાં જોઉં છું. ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ તમે નથી સમજ્યા તેને લઈને તો તેમ નથીને ! જીવનના મહાન પ્રમંથોમાં તે

પુરુષની સમાન અથવા તેના કરતાં ઉચ્ચ છે. નાની બાળકોમાં તે પુરુષની સેવા કરે પણ નાનાની સેવા કરવી તે મોટાનો હક્ક નથી ? ”

મેં પૂછ્યું, “ પણ માણસો તેમ ધારે છે ખરા ? ત્યારે પુરુષ ખુરશી પર બેસે છે અને જમે છે ત્યારે રીવાજ પ્રમાણે તે પાછળ ઉભી રહે છે. તેવી સ્થિતિમાં પોતાની પત્ની પોતાની સમાન છે તેમ પુરુષ ખરેખર ધારે છે ખરા ? ”

મી. ગાંધીએ હસતાં જવાબ આપ્યો. “ દેખાવને ખરા માની લો નહિ. પુરુષ હલુ આદર્શ પહોંચ્યો નથી પરંતુ લગભગ બધા મનમાં તો તે સમજે છે. ”

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૪

ફિનિક્સની મારા પર પડેલી પહેલી છાપ નિરાશાની હતી. શહેરમાંથી આવા જુના વખતની રિયતિની યાદ આપતા સંસ્થાનમાં આવવું મિસિસ ગાંધીને પણ ગમ્યું નહિ; અમે પહોંચ્યા તે પહેલી રાતે અમને એક નાનો ઓરડો આપવામાં આવ્યો હતો. કલાકો સુધી વાતો કરતા અને કરાવતા અમે જાગતા હતા. અમને બંનેને શારીરિક તથા માનસિક થાક વધારે પડતો લાગ્યો હતો. કેમકે અમે ગાડીમાં બે દિવસ અને એક રાત વીતાવ્યા હતા અને તે મુસાફરીના અંતે ખાડા ટેકરાવાળા રસ્તામાં બે માઈલ ચાલવું પડ્યું હતું. રસ્તે ફક્ત જાંખા દીવા બળતા હતા અને સર્પનો ભય અમારા મનમાંથી ખસતો નહોતો. નાનો છોકરો થાકી જવાથી રોવા લાગ્યો હતો. જ્યારે અમે નિર્ણીત સ્થાને પહોંચ્યા ત્યારે અમારે બિહાના પાથરી રાત માટે બંધી તૈયારી કરવાની હતી.

સવારમાં ચાર વાગ્યે અજવાળું થતું હતું તે વખતે મી. ગાંધી સીડી પરથી નીચે આવ્યા અને અમારા ઝોરડા પાસે આંટા મારવા લાગ્યા. થોડા વખત પછી અમે ઝોડાં ખાતાં હતાં તેમ જાણીને અમારે ખરેખરી રોની આવશ્યકતા હતી તે પૂછ્યું. તેના અવાજમાં થાક સ્પષ્ટ હતો અને ગર્ધ રાતની અમારી વર્તણૂકથી તેના મન પર ખૂબ અસર થઈ હતી તે દેખાઈ આવતું હતું. મિસિસ ગાંધીએ ગુજરાતીમાં જવાબ આપ્યો અને પછી વાતચિત ચાલી જે હું સમજી શકી નહિ. આખરે મી. ગાંધીએ અમને વિનંતિ કરી કે અમારે ધીરજ રાખીને અમારી આસપાસની વસ્તુઓનો શો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ તે જોવું. અમને જોઈતી બીજી ખરેખરી જરૂરની વસ્તુઓ લાવવાનું તેણે વચન આપ્યું. છેલ્લા વાક્યનું સ્વરૂપ 'જરૂરી' શબ્દમાં હતું. કેમકે અમે ધણી વસ્તુઓની ઈચ્છા કરીએ તે 'જરૂરી' લાગે નહિ અને તેથી ફિનિકસનું જીવન ધણું સાદું હતું.

એક દિવસ મારે, મિ. તથા મિસિસ ગાંધીને તથા મારા પતિને ડરબનમાં એક મુસવમાનને ત્યાં પાર્ટીમાં જવાનું આમંત્રણ હતું, તે મુસવમાનને જે પત્ની હતી અને સ્ત્રીઓ પડદામાં રહેતી હતી. હું અંગ્રેજ બાઈ હોવાથી પુરુષો સાથે મારી બેસવાની ગોઠવણ તેણે કરી હતી પરંતુ મી. ગાંધીએ મને ખાજવવા કહ્યું કે મારું સ્થાન સ્ત્રીઓમાં હતું અને તેથી હું તેમની પાસે ગઈ. ત્રણ કલાક પછી ત્યારે અમે ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે મને આપવામાં આવેલ ત્રાસ માટે મેં ગુસ્સો બનાવ્યો, કેમકે મિસિસ ગાંધીને બાદ કરતાં કેઈને

અંગ્રેજોના શબ્દ આવડતો ન હોવાથી બધો વખત હું એકલી બેસી રહી હતી. મી. ગાંધીએ આ વિષે મને ખીજતી પણ હું પુરુષો સાથે બેઠી હોત તેના કરતાં જે સ્ત્રીઓને મારી બાધા આવડતી નહોતી તેની સાથે બેસવાથી હું વધારે શીખી કે કેમ તેનું આશ્ચર્ય માગમાં તેણે ઉત્પન્ન કરાવ્યું. મેં પછી તે વિષે વિચાર કર્યો ત્યારે મારે કબુલ કરવું પડ્યું કે, મેં એવું ઘર જોયું હતું કે જે જરા પણ શ્રીમંત નહોતું અને જેમાં પાકટવચની બહુ કેળવાયેલી નહિ પણ ડાહી બે સ્ત્રીઓ એક પતિની પત્ની તરીકે સલાહમંપમાં રહેતી હતી. એક કરતાં વધારે પત્ની જોવાનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો અને જે તે દાખલાને પ્રમાણભૂત ગણીએ તો આ પ્રથા નીચે રહેનાર દુઃખી છે તેમ હું કહી શકું નહિ.

એક ખીજા પ્રસંગે એક યુરોપિયન બાઇ જેને હું કાઈ સ્થળે અકસ્માત મળી હતી તેણે મને ચાતું નિમંત્રણ આપ્યું. મી. ગાંધીએ મારા પતિને આમંત્રણની વાત કરી. આવી ધાંધલ શા માટે કરવામાં આવી તેની મને નવાઇ લાગી અને મેં તે પ્રમાણે કંઈ પણ ખરું. પછી મને ખજાર પડી કે થોડા જ મહિના પહેલાં તેણે છુટાછેડા કર્યા હતા. તે વાત વધારે ફેલાવવાની મી. ગાંધીની ઈચ્છા નહોતી. પરંતુ તે બાઇનો ભૂતકાળ મને કહેવામાં ન આવે તો હું આમંત્રણ ન સ્વીકારી શકું તેમ તેણે ધાયું. અને તે કલા છતાં તેને ઘેર હું જાઉં તે તેને પસંદ પડે કે કેમ તે વિષે મી. ગાંધીને ખાતરી નહોતી. કેમકે જે ચર્ચા હજી ચાલી રહી હતી તેથી મને નુકશાન થાય. લગ્નની પવિત્રતા મંબંધી તેના વિચાર ખૂબ કડક હોવાથી છુટાછેડા પ્રતિ તેને નિરરકાર હતો પણ

હમેશની માફક વર્તનમાં તેની સહૃદયતાએ વિજય મેળવ્યો.

‘ ઈડિયન ઓપિનિયન ’ સાપ્તાહિક પત્ર હતું અને તેથી પ્રગટ કરવાના દિવસે દરેક માણસને કામ કરવું પડતું. મી. ગાંધી અને મારા પતિ છેલ્લી ઘડીના લખાણો લખતા હોય અથવા તો તે સુધારતા હોય. મુદ્દક તેના કામમાં મંડ્યો હોય અને અમે જે કંઈ ખાસ કામ કરતા નહિ તે, યંત્રમાંથી પત્ર નીકળતાં જ તેની ઘડી પાડી ઉપર રેપર ચોડવામાં શેકાઈ જતાં.

છાપખાનામાં આ વખતે યાત્રિક સાધન નહોતું કેમકે તૈલયંત્ર તૂટી ગયું હતું. પહેલાં તો યત્રના હાથો ફેરવવા બે ગધેડાને ઉપયોગ કરવામાં આવતો પણ મનુષ્યે પોતાનું કામ કરવું જોઈએ તેવી મી. ગાંધીની માન્યતા હોવાથી તેણે તરત જ આમાં ફેરફાર કર્યો અને તેથી છાપવાના દિવસે ચાર કલાક જુગુ છોકરીઓને થોડા કલાક રોકવામાં આવતી. આ વારાફરતી, એકી સાથે બે કામ કરતી જ્યારે ખીજ બે આરામ લેતી. દરેક સશક્ત પુરુષ-મી. ગાંધી સુદ્ધા-હાથો ફેરવવામાં વારો લેતા અને આ પ્રમાણે નક્કો કાઢવામાં આવતી.

યંત્ર ઉપર કામ કરનારા મહેનતુ આનંદી માણસો હતા. બરાબર સમયે પત્ર પ્રગટ કરવામાં દરેક જણને આનંદ આવતો અને રાત્રે ગમે તેટલું મોડે સુધી અમે કામ કરતા તો પણ કોઈને કંચવાટ થતો નહોતો. છેલ્લી નક્કલ ઘડી થઈને મધ્યરાત્રિ પહેલાં ભાગ્યે જ બહાર પડતી. કેટલીકવાર તો તેથી થોડું થતું. પછી અમે બધાં ટોળું વળી મુખ્ય ધેર જતા. મી. અને મિસિસ ગાંધીને તેમના બારણા સુધી વળાવી સાહેબજી કરી દરેક પેતપોતાને રસ્તે તદ્દન કંટાળી ગયેલ પણ સંતોષી સ્થિતિમાં જતાં.

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૫

અભ્યાસ તથા પુરતકોમાં જે સિદ્ધાંતો તથા આદર્શો ખૂબ યોગ્ય તથા વાજબી જણાયા હતા તેને અમલમાં મુકવાનો ફિનિકસમાં વખત આવ્યો અને સહેજે ધારીશકાય તેમ જીવનના આયગ્ણમાં મુકવાનું મુશ્કેલ જણાયું. જે વસ્તુઓની કલ્પના પણ નહોતી તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા અને પરિણામે ખૂબ કસોટી કરે તેવા અને છતાંયે રમુજ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા.

એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એવો હતો કે ફિનિકસમાં જમીનની માલિકી ખાનગી ગણવી નહિ તેથી કોઈ પણ જમીનને વાડ નહોતી તેથી પહેલી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ. એક બીજાની જમીન વચ્ચે સાંકડા તેમજ મોટા રસ્તાઓ હતા અને દરેક માણસને પોતાની હદની ખબર હતી. દરેક પોતાની જમીન પોતે ખેડતો અને પોતાની ભરજમાં આવે તે વાવતો. ઉગતા

પાકને નુકશાન ન કરવાનો અથવા ચોરી ન જવાનો આસ-
પાસના હું લોકો પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ હતું. પણ
આસપાસમાં માત્ર મનુષ્ય પ્રાણીઓ જ નહોતા. વસાહતની
નજીકની જમીન પરના કેટલાક ખેડુતો પાસે ખચ્ચર તથા
ગધેડાં હતાં. રાત્રે તેમને છુટા મુકવામાં આવતા અને જમીનને
વાડ ન હોવાથી અને તે પ્રાણીઓ છુટા ફરતા હોવાથી આ
પશુઓને ફિનિકસની જમીન મોજમજનું સ્થાન થઈ પડી.
આજર અને ખીજાં રસાળ શાક જમીન પર દેખાતા કે
તરત જ આ ખચ્ચર તથા ગધેડાં તેને શોધી કાઢતા અને
જે તે ન ખાતા તેને કચડી નાખતા. ઉગતા પાકનો નાશ,
ઉપરથી લાગે છે તે કરતાં વધારે સખત કસોટી હતી.

વસાહતમાં રહેનારને પોતા માટે અથવા કુટુંબ માટે
આસિક નાની રકમ મળતી અને તેથી શાકનું ઉત્પન્ન એક
જરૂરી વસ્તુ હતી. મી. ગાંધીનો સલાહ લેવામાં આવી અને
કોષ્ટએ આ પ્રાણીઓના માલિકો પાસે જઈ તેમને સમજાવ્યા.
પહેલાં તો આનું પરિણામ કંઈ દેખાઈ નહિ તેથી ફરીથી
સમજાવટ ચાલી એકાદ બે સપ્તેા એ શાકના વાડા આસપાસ
છેત્રી લાકડીઓ રાખી અને કોઈ પણ રખણું હોય તો
તેને બાળકો હાંકી કાઢતાં તેથી વખત જતાં આમાંથી મુક્તિ
મળી. પણ જમીનને યોગ્ય વાડ થઈ નહિ તેથી કેટલાક
નવા ખેડુતો ધીરજ ખોઈ બેઠા. મોટેથી ફેરફાર કરવામાં
આવ્યા પરંતુ તે થયા પહેલાં તો ઘણી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ
ઉત્પન્ન થઈ હતી અને અગવડનો પાર નહોતો.

ખીજા કસોટી પાણી-ખાસ કરીને પીવાના પાણી,
સંબંધી હતી. વર્ષાઋતુમાં મકાનના ડાપરા ઉપરથી પાણી

એકઠું કરીને મોટા ટાંકામાં ભરી રાખવામાં આવતું. સુકી ઝડતુ વર્ષમાં ઘણા મહિના ચાલતી હોવાથી તે ઝડતુમાં પાણીનો ખૂબ કરકસરથી ઉપયોગ કરવો પડતો. કોઈ પણ ગતના ગેરઉપયોગની છૂટ નહોતી અને જથ્થો કેટલો છે તે જોવાને વારંવાર ટાંકા તપાસવામાં આવતા હતા. નવા આગંતુકો જેને ગંદુ પાણી કહેતા તે ઝુલુ લોકો પીતા અને તેથી તેમને કંઈ ખરાબ અસર થતી નહિ. છતાં તેઓને ફિનિક્સનું ચોખ્ખું પાણી પસંદ પડતું અને તેથી પાસેના રસ્તે નીકળે ત્યારે એકાદ ઘેર આવા પાણીનો પ્યાલો માગતા. આવી સાદી માગણીનો અસ્વીકાર કરવો તે દૂર લાગતું. ઉપરાંત “ પરમેશ્વરની નજરમાં આપણે બધા ભાંડુઓ હોવાથી તેની બક્ષીસ સરખે ભાગે વહેંચી લેવાના ” સિદ્ધાંતથી તે વિરુદ્ધ હતું. પણ હમેશાં પાણીના પાંચ દશ પ્યાલા આપવાથી ટાંકા તરત ખાલી થઈ ગયે તેમ હતું અને વરસાદને તો દંણુ વખત હતો. પાણીની મુશ્કેલી સમગ્રતાં. મી. ગાંધીને આશા હતી કે થોડા વખતમાં તે કુવો ગળાવી શકશે. પણ તેમ કદિ થયું જ નહિ. કુવો ખોદાવવા પુરતા પૈસા કદિ ભેગા થયા નહિ અને તેથી તરસ્યા ઝુલુને પાણી આપવાના પ્રયત્નો નિર્ભય દરેક ઘર વાળાએ કરવાનો રહ્યો. સાદી માગણીની ના પાડવાની આવશ્યકતાથી ખૂબ દુઃખ તથા ઉદ્વેગ ઉપન્ન થતા હતાં.

સદ્ભાગ્યે નડાવા ધોવા માટે વસાહતની બાજુમાં એક ઝરો વહેતો સાંધી ધરના ઉપયોગ માટે પાણી હમેશાં લેવામાં આવતું હતું. છોકરાઓ અને કેટલાક પુરો નડાવા માટે હમેશાં ઝરાએ જતા હતા.

આ ઝરો એક મહત્વના બનાવનું સ્થાન બન્યો. જ્યાંથી પાણી લેવાતું ત્યાં બરાબર ઝાડની એક ડાળી પર એક દિવસે દક્ષિણ આફ્રિકાનો અતિ ઝેરી સાપ 'મમ્મા' લટકતો માણુમ પડ્યો. જે વસાહતીએ તેને પહેલા જોયો તેને શું કરવું તે સ્પષ્ટ નહિ. અહિંસા એ ફિનિકસનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો પણ સર્પ સાથે સમજાવટ અગર દલીલ થઈ શકે તેમ નહોતું અને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની તેની જરાપણ ઇચ્છા દેખાણી નહિ. વળી સર્પ કદિ એકલો રહેતો ન હોવાથી ત્યાં બીજા કેટલા સર્પ આવીને વસશે તે કોઈ જાણી શકે તેમ નહોતું. આખરે એક દિલી વસાહતીએ બધા માટે તેનો તોડ કાઢ્યો. તે ફળાહારી નહોતો પરંતુ બંદુકથી ટેવાયેલો હોવાથી તે લાવીને સર્પને મારી નાખ્યો અને પછીના જે ત્રણ દિવસો સુધી તપાસ રાખી કે જ્યાં બીજા આવે તો તેનો પણ નિકાન થઈ શકે. તે જે નાની બાળાઓનો પિતા હતો અને માનતો કે સર્પ કરતા છોકરાંઓની સહિસવામતી વધારે મહત્વની છે. મી. ગ્રાધી અગર બીજા કોઈએ મી. શ...ના કાર્ય વિષે ફરિયાદ કરી હોય તેમ હું ધારતી નથી. પરંતુ અમે બધાએ આ પર વિચાર કર્યો અને અમારામાના કેટલાકને મી. શ...એ લીધેલ રમ્તો મનમાં ઠીક લાગ્યો અને આત્મ તાત્કાલિક અને અસરકારક પગલું લેવા માટે તેનો આભાર માનવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ આ બનાવને બીજી વસ્તુઓ માટે ધડારૂપ ગણવા દેવાયો નહિ અને ફિનિકસના અણુલખ્યા કાયદામા તો જીવનની પવિત્રતા ચાલુ રહી.

આ સબધમા ડાહ્યા અને સાધુ પુરુષો જંગલી અને કહેવાતા બચકર પ્રાણીઓની સાથે ગ્લાના અને કંઈ ઈજા

ન થયાના દાખલા મી. ગાંધી અમને વાર્તારૂપે કહેતા. એક પ્રસંગે, જ્યારે હું હાજર હતી ત્યારે તેણે એક હિંદી વસા-હતીને કહ્યું કે “હિંદના ઘણા ઘરોમાં ઘરની શેઠાણી સર્પ માટે દુધની રકામી મુકી રાખે છે અને તેથી છોકરાઓ સર્પ દશથી મુક્ત રહે છે. બાળકો અને સર્પને એકબીજાનો લાય ન હોનાથી બધા સહિસવામત ગહે છે.”

x

x

x

સર્પ સમઘી એક બીજે બનાવ ફિનિકસમાં બહુ મોડેથી બન્યો. પણ તેની પુનરક્તિ જરૂરી છે કેમકે મી. ગાંધીના નિકટ સબધમાં આવેના પર આ ઉપદેશની કેવી ગંભીર અસર થાય છે તે બતાવી આપે છે. મારી પહેલી મુલાકાત પછી એક યુરોપિયન વસાહતમાં દાખલ થયો. તે શિક્ષક તથા માસલદાર વર્ગનો હતો. આફ્રિકાના અગ્નિવ્યા પ્રદેશમાં એકલા રહેતા અગર મુસાફરી કરતા તે હમેશા માફક પોતાના મયાન માટે ટેનાયેલો હતો. આ માણસ મી. સી—જ્યારે મી. ગાંધીને મળ્યો ત્યારે તે લગભગ ચાળીસ વર્ષનો હોવો જોઈએ તે જંગમતા જીવન કરતાં ઉચ્ચ જીવનની શોધમાં હતો.

મી. ગાંધીને મળ્યા પહેલાં ફિનિકસના તેના પ્રયોગ વિશે તેને ખબર હતી કે કેમ તે હું જાણતી નથી. પણ જોહનસબર્ગમાં મળ્યા પછી તરતજ તેના આગળ જીવનનો તેણે ત્યાગ કર્યો અને ફિનિકસ સંસ્થાનમાં દાખલ થયો. સંસ્થાનના બીજા સભ્યોની માફક તે એક અતિ સાદા બંધવામાં રહેતો ધરતું કામગીર પોતે કરતો અને અભ્યાસ તથા ખ્યાનથી સંસ્થાનના જીવનમાં મદદ કરતો.

એક દિવસ જાપગમાં સાધકેલ લેવા જતાં તેણે તેની નજીક જો સર્પને ઘુંચણું વળેલ જોયા. તેમને જોયા પહેલાં તેણે કંઈક કરેલ હશે કેમકે તેઓ પોતાની ફેણ ઉંચો કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેણે શાંત ઉભા રહીને તેમને જોયા. જાપરું નાતું તથા સાંકડું હતું અને તેમાં એટલી બધી વસ્તુઓ હતી કે સર્પથી છોટા ચાલી જવા પુરતી અથવા તો ખારણામાંથી બહાર નીકળવાની જગ્યા નહોતી કેમકે તેમ કરવા જતાં તેને તેમની પાસે ઘર્ષને નીકળવું પડે. તેને એમ લાગ્યું કે જાપ-રામાંથી બહાર જઈ સર્પને તેમને તેમ રહેવા દેવાથી પણ મુશ્કેલીનો અંત આવશે નહિ કેમકે તેને સાધકેલની તરત જ જરૂર હતી. તેને ચૌદ માછલ દૂર ડરખનમાં તરત પહોંચવાનું હતું. તેના મનમાં પહેલો વિચાર આવ્યો તે તદ્દન સ્વભાવિક હતો. કંઈ હથિપાર ચોતી સર્પને મારી નાખવો. પણ તે વિચાર તે અમલમાં મુકે તે પહેલાં તેને નવો સિદ્ધાંત યાદ આવ્યો અને પોતાની આકરી કસોટી કરવાને નિશ્ચય કર્યો. તેણે મનમાં વિચાર્યું. “ પ્રેમથી સર્વ વસ્તુઓ છૂટી શકાય છે. ધર્મની કાઈપણ કૃતિથી મનુષ્યે ડરવું ન જોઈએ. ” તેથી તેણે શાંતિ રાખવાનો, તથા મનમાંથી જાપની લાગણી દૂર કરવાનો જ નહિ પરંતુ અણગમે અને તિરસ્કારની લાગણી પણ દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધીમેથી ખારણા પાસે જઈ, ચાંલવા પાસે તે શાંત ઉભો. સર્પો દેવે પુરેપૂરા જામત ધર્મ ચાલવા શ્રાવ્યા. પહેલાં તો એકે આસપાસ જોયું પછી ધીમેથી મી. રી—પાસે અને ખારણા પાસે ગયો. પણ મી. રી—તો અડગ ઉભા રહ્યા. તે હાલ્યાવાલ્યા નહિ કે, મનને

નખણું થવા દીધું નહિ. સર્પ તેની નજીક થઇને ખુદલામાં
ચાલ્યો ગયો. બીજા સર્પે પહેલાનું અનુકરણ કર્યું. પોતાની
ફેણ ડાબી જમણી ફેરવીને તે મી. સી.—ની તદ્દન નજીક આવ્યો,
લગભગ તેને અડક્યો; પછી તે બારણામાંથી ચાલ્યો ગયો.
મી. સી.—ને કંઈ ઇગ્ગ થઈ નહિ. અમે બધાએ તુરત આ
વાત સાંભળી અને તેની અમારા પર ખૂબ અસર થઈ પણ
બીજા કોઈએ ત્યાર પછી પણ આ પ્રયોગ કર્યાનું મેં સાંભળ્યું
નથી. વર્ષો પછી મને ખબર પડી કે મી. ગાંધીએ એક ઝેરી
સાપને પોતાના પગપર થઇને જવા દીધો હતો.

x

x

x

ફિનિક્સમાં બનેલા એક બીજા બનાવમાં પણ મી.
સી.—મુખ્ય પાત્ર હતા. તેણે જે મોટા લાયકર, લાલ
અને ઝેરી કાનખજૂરાને પોતાના ખાટલાના ઓશિકા પાસે
જાળની માફક ધર બાંધવા દીધું. ત્યાં શાંતિથી તે નિરાંતે
હાથતા. આમ કરીને તે પોતાની ઇચ્છાશક્તિ, મી. ગાંધીના
સિદ્ધાંત તથા જીવન માટે પ્રેમનો સિદ્ધાંત સાબીત કરતા
હતા. ફિનિક્સમાં થોડો વખત રહીને યુરોપમાં જીવવાનું
કામ કરવા માટે મી. સી.—દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ઉપડી ગયા.

x

x

x

મનુષ્ય અને પશુની જીંદગીની દીપ્ત વિષે જ્યારે જ્યારે
મી. ગાંધી સાથે મારે ચર્ચા થતી ત્યારે ત્યારે પૃથ્વીપર મનુ-
ષ્યજીવન ઉચ્ચ છે તેથી તેનું ગદ્ગદ થતું જોઈએ અને જ્યાં
મનુષ્ય તથા પશુની જીંદગીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે
મનુષ્યની જીંદગી માટે પશુની જીંદગીનો ભોગ આપવો જોઈએ
તેમ દૂ વારંવાર દલીલ કરતી.

મી. ગાંધીએ એક વખત સામે પ્રશ્ન કર્યો “ તમે કેમ ધારી શકો કે પરમેશ્વર પાસે પશુ કરતાં મનુષ્ય જીવનની વધારે કીંમત છે ? ”

“ કારણકે ઉત્ક્રાંતિના તાગવામાં મનુષ્યજીવન ઉંચું છે. મનુષ્ય પરમેશ્વર વિશે વિચાર તો કરી શકે છે ત્યારે પશુ તેમ કરી શકતું નથી અને તે જ હકીકત તેને ઉંચું તથા અગત્યનું સ્થાન અપાવે છે. ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “ છતાં કેટલાયે મનુષ્યો એતરનાં પશુ કરતાં ખરાબ વર્તન ગવાવે છે. તેઓ વધારે ધાતકી છે કેમકે કૂરતામાં તેઓને આનંદ આવે છે. પશુઓ તો અનાજ માટે હત્યા કરે છે પણ મનુષ્યો તો તેના જાતિભાઈને મારી નાખવા ઉપરાંત દુઃખ પણ દેશે. ”

મેં કહ્યું “ હું તે બધું જાણું છું. છતાં મારો મત એવો છે કે દુનિયામાં પશુ કરતાં મનુષ્યનું સ્થાન વધારે ઉંચું છે અને પશુને જીવાડવા માટે મનુષ્ય જીંદગીનો નાશ કરવો જોઈએ નહિ. ”

“ પણ એક બીજનો નાશ કરવાની શી જરૂર છે ? બન્ને ગદી શકે તેટલી વિશાળ પૃથ્વી નથી ? ”

મેં જવાબ આપ્યો “ બહુવાર, નયો. કેટલાક પશુઓની સંખ્યા એટલી જલદી વધે છે કે જો તેઓનો નાશ કરવામાં ન આવે તો મનુષ્ય જાતિ જીવી શકે નહિ. રાખલા તરીકે એસ્ટ્રોલિયાના સસલાનો પ્રશ્ન હો. ”

સતનાં સંસ્મરણે।

પરંતુ મી. ગાંધી આવી દલીલ સાર્થક કદિ સંમત થતા નહિ. અતિ કૂર અને ભયંકર પ્રાણીઓ માણસની સાથે જ રહીને એક બીજાને જરા પણ ઈજા ન કરે તેવા દાખલા પોતાના મતના પ્રતિપાદન અર્થે મી. ગાંધી હિંદની દંતકથા-ઓમાંથી વાર્તારુપે આપતા. હિંદુસ્તાનમાં તેના આશ્રમના પાંદરાનો પ્રશ્ન, ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રશ્ન જેવો જ ઉપસ્થિત થયાનું હું માનું છું (જે કે તે બાબતનો તેણે નિર્ણય કર્યો નથી.)

પોતાના બચાવ માટે તદ્દન અશકત મનુષ્ય, ભૂખ્યા પ્રાણીનો ભક્ષ થઇ જવાના ભયમાં હોય, તેવા મનુષ્યને આપણી સંભાળમાં મુકેલ હોય તો આપણી ફરજ શું હોય તેની એક બીજા પ્રસંગે અમે ચર્ચા કરતા. મી. ગાંધીએ કહ્યું કે “ જે તેવો પ્રસંગ બને અને મૃત્યુના પંજામાં પડેલો માણસ ભૂખ્યા પશુ માટે બુદ્ધની માફક પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દે તો તે સ્વાર્પણની ઉચ્ચ દક્ષા હતી. ”

મેં કહ્યું “ પણ ધારે કે પશુ માટે પોતાની જીંદગી અર્પણ કરવાને મનુષ્યની ઇચ્છા ન હોય અને પશુને મારી નાખી હું તેને બચાવી શકું તો ? હું જાણું છું કે સિદ્ધાંતમાં બુદ્ધની વાત ગમે તેવી ભગ્ય હોય છતાં જે મનુષ્યની જીંદગી માટે મને પ્રેમ હોય અથવા હું જોખમદાર હોઉં, તે જંગલી પશુના ભયમાં હોય તો મારા ગ્લેજી નીચેના માણસની જીંદગી માટે તે પશુને મારી નાખવાનું મને ડહાપણ અને સામર્થ્ય આપવાની હું પ્રાર્થના કરું. અને જે હું ક્ષેત્રમંદ થાઉં તો જે પ્રભુએ મને બળ આપ્યું તેનો આભાર માનું. ”

મી. ગાંધીએ હસીને કહ્યું “ હા, હું માનું છું કે તમે તેમ જ કરો. દરેક માણસને પોતાની ફરજ બજાવવાની હોય છે અને જ્યાં સુધી તમે તે મુજબ ધારણો ત્યાં સુધી તમે તે રસ્તે ચાલવામાં સાચા છો.

X

X

X

અમારી વચ્ચે બીજો ચર્ચાનો-લગભગ વિવાદનો-વિષય ધરના મુશ્કેલી બીજા સભ્યો પરની અનિયંત્રિત સત્તા વિશે હતો. પતિ અથવા પિતાને પત્ની અથવા બાળકના છંદગી પર કંઈ હક્ક હોય તેમ માનવા હું તૈયાર નહોતી. અબ્રહામ પ્રેમુને પોતાના પુત્રનું અલ્લિદાન આપ્યું તે વાત ઉપરથી એક વખતે ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ. મી. ગાંધીએ તે વિષે ખૂબ લાગણી તથા સંમતિ દર્શાવી.

મેં જરા અધીરાઈથી કહ્યું “ પણ તે મનુષ્યનો ભોગ નથી. પત્ની અગર માતાની વાત ન કરીએ તો પણ તે પુત્રનો ભોગ છે. જો મનુષ્ય પોતે પોતાનો ભોગ આપે તો કદાચ તે તેની મરજીની વાત છે. પણ તે બીજાનો ભોગ આપી શકે નહિ, પોતાના બાળકનો પણ નહિ. તેને તેવો કરો પણ હક્ક નથી. બાળકનું તેને રક્ષણ કરવાનું છે. નાશ નહિ.” મી. ગાંધીએ કહ્યું. “ હા, તે તમારા શાસ્ત્રની વાત છે. પ્રેમુએ અબ્રહામને પુત્રનું અલ્લિદાન આપવાનું કહ્યું.”

મેં કહ્યું “ તે મારા શાસ્ત્રની વાત છે તે હું જાણું છું. પરંતુ પોતાને આપઝાકનો ભોગ આપવા પ્રેમુએ અબ-

હામને બોલાવ્યાનું હું માનતી નથી, ઇશ્વર સંબંધી તે મનુષ્યની કલ્પના હોય તેમ હું માનું છું દરેક મનુષ્ય આત્મા, પોતા માટે ઇશ્વરને જવામદાર છે અને જે જીવનપિતાએ ઉત્પન્ન કર્યું તેને ઇશ્વર ડરવાનો તેને હક્ક નથી. બાળકનું જીવન નાશ કરવા માટે પિતાના તામામા નથી અને પોતાના બાળકના નાશના પ્રયત્નનું માન ખાટી જલુ તે મને મનુષ્ય માટે જગત્રી લાગે છે. આવા ધાતકી વિચારથી હું ગુસ્સે થાઉં છું અને મને ખૂબ લાગી આવે છે. ” મી ગાંધીએ પ્રશ્ન પૂછતા કહ્યું “ ત્યારે તમે તમારા શાસ્ત્રને માનતા નથી ? ”

“ તે વાર્તા અમુક બનાવનું સત્ય સ્વરૂપ હોય પરંતુ અણ્ણહામ આઈઝાકને મારી નાખે તેમ ઇશ્વરે ધાર્યું હોય તેમ હું માનતી નથી. ”

મી. ગાંધીએ શાંતિથી વચ્ચમા બોલતા કહ્યું “ પગ્ગેશ્વરે તેને તેમ કરવા રજા આપી નહિ પ્રભુમા અણ્ણહામની શ્રદ્ધાની કસોટીમા આખી વાર્તાનું તત્ત્વ આવી જતું નથી ? જ્યારે તેના વહાવા પુત્રની માગણી કરવામા આવી ત્યારે પ્રભુને તે પણ અર્પણ કરવાને તે ખુશી હતો. ”

“ હું માનું છું કે તે જ તેનો સાર છે, અને તે સાર હું સમજી શકું છું પણ પત્ની અથવા બાળકના જીવન યા મૃત્યુ પર મનુષ્યનો હક્ક છે તે માન્યતા હું સમજી શકતી નથી. આઈઝાકે અગર તેની માતાએ આ વિષે શું ધાર્યું તે વિષે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. ફક્ત અણ્ણહામે આપેલ બોગની વાત થાય છે. ”

મી. ગાંધીએ માથું ધૂણાવ્યું. તેણે કહ્યું “ તમને તેની ખૂબી સમજતી નથી. આઘઝાકે ભોગ તરીકે હોમાવાની હા પાડી હોય કે નહોય પરંતુ તેથી પોતાના બાળકનો ભોગ આપવામાં પિતાને થતું દુઃખ ઓછું થયું ન હોત. તેથી ગમે તે રીતે અપ્રદામની શ્રદ્ધા તથા મનોવ્યથાની જ ગણતરી કરવાની છે અને તેથી તે વાર્તા તેને લગતી હોય તેમ કહેવામાં આવે છે.

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૬

આ નાના સંસ્થાનના શાંત વિકાસમાં તરત જ અડચણ ઉત્પન્ન થઈ. ફિનિકસમાં હું થોડા અકવાડિયા રહી તેટલામાં નાતાલના (નેટીવો) રહેવાશીઓનો બળવો જાગ્યો અને અમને બધાને ઘણી અશાંતિ જણાઈ. અમારા ઝુલુ પાડોશીઓની અમને જરા પણ ખીક લાગતી નહોતી તો પણ અમારાથી થોડે દૂર બળવાખોરોની મોટી છાવણી હતી અને બળવો શાંત કરવા અમારા સૈનિકોને દિનપ્રતિદિન વધતી સંખ્યામાં મોકલવામાં આવતા હોવાથી અમારા ધણાખરાને ચિંતા થઈ.

મેં જોહન્સબર્ગ છોડ્યું ત્યારપહેલાં તરત જ બનેલો એક રમુજ બનાવ મને યાદ આવે છે. મારી એક અંગ્રેજ બેનપણીએ તે પોતાને બન્યાનું કહ્યું હતું. ઝુલુ લોકોમાં તોફાનની તૈયારી હતી અને જોહન્સબર્ગમાં ધરમાં કામ કરનારા છોકરા ધણાખરા નાતાલના ઝુલુ હતા તેમાં તેની અસર

થવા લાગી હતી તે બચતો વખત હતો અને આખો દિવસ આ નોકરો સાથે એકલી રહેતી 'વેનવણી' સ્ત્રીઓ આત્મ રક્ષણ માટે હથિયારનો ઉપયોગ ખાનગીમાં શીખતી હતી સદ્ભાગ્યે તેની જરૂર દાન્સવાલમાં કદિ ઉત્પન્ન થઇ નહિ.

મારી બેનપણીને ત્યાં ઘણા વર્ષોથી ટોમ નામનો છોકરો ગસોડામાં નોકર હતો ખીજી પત્ની પરણવા માટે તે વખતો-વખત પોતાની બચત લઈને પોતાના ગામમાં જતો પરંતુ ખરે વખતે નોકરી બજાવવા તે હાજર થઈ જતો તેને મારી બેનપણી પણ લાગણી હતી અને મારી બેનપણીને પણ તેના પણ ખરો પ્રેમ હતો.

જોહન્સનમર્ગમાં ઘરમાં કામકરનારા નોકરો બળવો કરી પોતાના શેડને કાપી નાખવાના હતા તેથી ગપ એક દિવસ સાબળીને તેણે અર્ધું સાચું અર્ધું મશ્કરીમાં તેને કહ્યું " જો નોકરો બળવો કરે તો ટોમ તું મને ઇન્ન નહિ કરે ને ? "

ટોમે ખાત્રીથી કહ્યું ' ના ટોમ તો પડખેના ઘરની શેડાણીને મારી નાખશે ને પડખેના ઘરનો નોકર તમને મારી નાખશે ! "

આ દિનાસાથી મારી બેનપણીને લગભગ મૂર્છા આવી ગઈ મી ગાંધીએ પાછળથી ત્યારે આ વાત સાબળી ત્યારે તેને ઘણી રમુજ પડી પણ તે વખતે મારી બેનપણીની દૃષ્ટિમાં આ બનાવે જુદું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

વાત આગળ ચનાવીએ મી ગાંધીએ યુદ્ધના મેદાન પર અશક્ત માણસોને લઈ જવાની ખાટલી (સ્ટ્રેચર) લેનારાની એક ટુકડી ઉભી કરવાની સરકાર પાસે રમ્મ માગી.

તે માગણી ને કે તાત્કાલિક સ્વીકારવામાં આવી નહિ પરંતુ ગમે તે વખતે તેને બોલાવવામાં આવશે તે જ્ઞાનથી લોકોમાં અશાંતિની લાગણી જરા વધી.

નેહ-સખર્ગથી મારા પતિ આવતાં અમે અમારા માટે એક નાનું ઘર લીધું. તે વસાહતના છેડે આવેલું બે એરડાનું મકાન હતું જેમાં કંઈ ફર્નિચર નહોતું. અહીંયા પરિણત જીવન પછી પહેલવહેલાં મેં ઘર વસાવવા યત્ન કર્યો. પરંતુ યોગ્ય ખોરાક મળવાનો અસભવ, સર્પ કાનખજુરા અને ખીજા ઝેરી જીવડાનો ભય, મારા જેવી શહેરમાં ઉછરેલી બાળાની નિરાશા તથા છેવટે બળવો—આ બધું મારા માટે અસહ્ય હતા. આખી રાત હું જાગતી પડી રહી બંદુકના અવાજો અને મૃત્યુ પામતા લોકોની ચીસો સાંભળવાની કલ્પના કરતી. ફિનિક્સમાં પોતાની સાથે રહેવાની બાજતની મી. ગાંધીએ ચર્ચા કરી અને નક્કી કર્યું કે હાલ તુરત તો મને ડરખન મૂકી જવાનું મારા પતિ માટે યોગ્ય હતું. તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી અને ડરખનમાં જીવન ગાળવા એક સવારે મેં ફિનિક્સ છોડ્યું. ખાકી કપડાં પહેરેલ એક માણસ મારી સાથે ગાડીમાં હતો. તેની પાસે પડેલ કાચગામાં બામ-દાનું માયું હતું તેમ તે કહેતો હતો. ઝુલુ આગેવાનના માયાની કીમત હોવાથી મેં તે વાન માની પરંતુ તે ખરેખર સાચી હતી કે કેમ તે હું જાણતી નથી. ઇડિયન ઓપિનિયનનું અધિપતિ તરીકેનું કામ કરવા મારા પતિ અકવાડિયામાં કેટલાક દિવસ ફિનિક્સ જતા અને હું કોઈવાર તેની સાથે જતી.

અમે ફિનિક્સ છોડ્યા પછી મી. ગાંધીની માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને પોતે ભેગા કરેલ માણસોની,

ડુકડી લઈને તે રથમેદાનમાં ગયા આ લોકોની ફરજ તેમને સમજાવવામાં આવી હતી પોતાના પતિના જીવનના આ નવા પ્રગલાથી મિસિસ ગાંધીને સામાન્ય રીતે ચિંતા થઈ પણ મી ગાંધીને લાખો સમય બહાર રહેવું પડ્યું નહિ બળવો તરત જ શાત થયો અને મી ગાંધી ફિનિક્સ પાછા ફર્યા પણ ત્યાં રહેવા માટે નહિ

ટ્રાન્સનાનમાં હિંદી કામમાં બનેલા બનાવોથી તેની હાજરીની ત્યાં જરૂર જણાઈ મારે અને માગ પતિએ તેની પાછળ એકાદ બે અઠવાડિયામાં ત્યાં જવું તેની ગોઠવણ કરીને તે લગભગ તરત જોહન્સમર્ગ જવા ઉપડ્યા જોહન્સમર્ગમાં પહોંચ્યા પછી દૂર પરામાં તેણે એક ઘર ભાડે લીધું અને ઓછામાં ઓછું ફર્નિચર વસાવ્યું થોડા વખત પછી અમે ત્યાં ગયા મિસિસ ગાંધી અને ત્રણ બાળકો ફિનિક્સમાં ગયા અને વખત મળ્યે છોકરાઓને જેવા તેના પાકે શીખવવામાં આવતા હતા આ વખતે મોટો છોકરો યોગ્ય કેળવણી માટે માગણી કરી રહ્યો હતો ફિનિક્સથી મારા ઉપડ્યા પહેલા તેણે મને કહ્યું મારા પિતાને યોગ્ય કેળવણી મળી છે તો મને શા માટે ન મળે ?

મે તેના પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવીને તેના પિતાએ જે કહ્યું હતું તે તેને કહ્યું

તેણે જવાબ આપ્યો ' તે બધું ઠીક છે જે મારા પિતાને કેળવણી મળી નહોત તે જે કામ તે અત્યારે કરે છે તે કરતાં ન હોત મારે પણ કેળવણી લેવી છે '

મી ગાંધી સાથે આ બાબત વાત કરવાનું મેં વચન આપ્યું પણ મને જરાપણ વિજયની આશા નહોતી

જે નાના ઘરમાં મને લઈ જવામાં આવી હતી તેમાં સાન્દર્યનું નામ નહોતું. જે વસ્તુઓને હું જરૂરી માનવાને દેવાઈ ગઈ હતી તે પણ તેમાં નહોતી. જમીનપર પાથરવાને શેતરંજી નહોતી તેમજ ખારીઓને પડદા પણ નહોતા.

મેં આવીને આખી જગ્યા જોઈ, હું શું કરી શકું તે વિચારવા લાગી. હું જાણતી હતી કે મી. ગાંધીને ફરીથી વચલા વર્ગના લોકોનું ધર બનાવવાની ઈચ્છા નહોતી, અને મારા પતિ, મી. ગાંધીનો માફક હિંદી કામમાં ઉત્પન્ન થયેલ નવી મુશ્કેલીઓમાં ગુંચવાઈ ગયેલ હોવાથી 'ઘર' ને માટેની વિગતોમાં ઉત્તરવાને તૈયાર નહોતા. મેં સત્વર વસ્તુસ્થિતિ સુધારવા માંડી રસોડાનો ઓરડો બનાવ્યો કે જ્યાં બોજન લઈ શકાય. અને આગલા ઓગડામાં પુસ્તકો ગોઠવીને તેનું દિવાનખાનું બનાવ્યું બીજા બે સુવાના ઓરડા હતા. એક મી. ગાંધી માટે તથા બીજો મારા તથા મારા પતિ માટે. બધા ઓરડા એટલા નાના હતા કે તેમાં બે પયારી લાગ્યે જ સમાઈ શકે. નોકર માટે બહાર એક ઓરડી હતી પરંતુ અમારે નોકર રાખવાનો નહોતો. મી. ગાંધીની દેખરેખ નીચેના એક હિંદી તેમાં રહેતો હતો.

જોડ-સપ્તર્ગમાં મારા આવ્યા પછી થોડા દિવસે ઘર માટે થોડા પડદા, શેતરંજી તથા બીજી વસ્તુઓની મેં મી. ગાંધી પાસે માગણી કરી.

મી. ગાંધીએ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું " શા માટે ? તમારી ખારીમાંથી દેખાતો પ્રદેશ કાઢી પણ ચિત્ર કરતાં વધારે સુંદર નથી ? તોપણ તમે તેને શા માટે પડદાથી બંધ

કરવા માગે છે? આકાશ દર્શન તથા સૂર્યારત્ન તમને મને છે તેમ તમે કહેતા હતા. આઠી તો તે બધું તમારી સામે છે; તમે તેને પડાથી શા માટે ઢાંકી દેવા માગે છે તે હું સમજતો નથી.”

મેં જવાબ આપ્યો “ઝીણા મલમલના પડાથી તે હંધાઈ જશે નહિ. ખારીની બાજુમાં તે આવી જવાથી લાકડું દેખાતું બંધ થશે. વળી આખો દિવસ હું ખારીની બહાર જોઈ શકું નહિ. ઉપરાંત હ વાગ્યા પછી તરત અંધારું થતું હોવાથી મારે ભીંત પર નજર નાખવી પડે છે. ઘરમાં તો કંઈ સૌન્દર્ય નથી. બધું સોંધું છે અને ઉજ્જવળ જેવું લાગવાથી મને ચિંતા થાય છે. બહુ જ થોડા પૈસાથી-માત્ર એકાદ બે ચિત્રોથી હું તેને ખૂબ સારું દેખાડી શકીશ. હું તે બેડેળા ભીંતને ઢાંકી દેવા માગું છું.”

મી. ગાંધીએ કહ્યું; “પણ તમે આઠીથી જોઈ શકો છો તે કરતાં વધારે સુંદર ચિત્ર હોવાનું તમે માને છે?” આમ બોલીને નાના હાવાનખાનાની બારીમાંથી મી. ગાંધીએ બહારના સ્થિતિ સૌન્દર્ય તરફ દ્રાય લખાવ્યો. તમે એવી વસ્તુઓ શા માટે બેગી કરો છો કે જેના પર ખૂબ વખત ગાળવો પડે? તમે કહ્યું કે તમારે સૌન્દર્યની જરૂર છે. તમારી આશ્વાસ બધે તે છે. ઇશ્વરે તમને સાચું તત્ત્વ આપ્યું છે તો પછી મનુષ્યકૃત વસ્તુઓ મેળવવા શા માટે તમે ચિંતા કરો છો?”

મેં જવાબ આપ્યો “મનુષ્ય અને ઇશ્વર પ્રત્યેનો તફાવત તમારી માઁક હું સહેલાઈથી સમજી શકતી નથી.

બન્ને વચ્ચેનો બેઠ હું સ્પષ્ટ રીતે ઠહી રાકતી નથી. જો મનુષ્ય સુંદર ચીજો ઉત્પન્ન કરે તો તેની મારફત પ્રભુ બોલતા હોય છે.”

મી. ગાંધીએ ફરીથી દલીલ કરી. “પણ, જો તમારી પાસે પ્રભુ હોય તો મનુષ્યની પૂજની શુ જરૂર છે?”

મેં જવાબ આપ્યો “મનુષ્યદ્વારા હું પ્રભુને પૂજી શકું.”

“ના, મનુષ્યની પૂજામાં તમે ઇશ્વરદર્શન ગૂમાવો છો.”

“હું તમારી સાથે મળતી આવતી નથી. મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલ સુંદર વસ્તુ જોઈને માગમા પ્રેમ અથવા સૌન્દર્યનો ગૂઢ લાગણી થાય તેમ હું માનું છું. મનુષ્ય ઇશ્વરનો દુબાધિયો છે.”

થોડા સમય ચુપકીદી રહી. પછી મી. ગાંધીએ કહ્યું. “વારુ, તમને એમ લાગે કે તમારે શેનરંજી તથા પડદાની જરૂર છે તો તમને તે મળશે. આપણે આ બાબત હેત્રિ સાથે વાતચિત કર્યું.” થોડા દિવસમાં શેનરંજી આવી. અને હું બારી માટે પડદા તથા ખુશીઓ માટે ગાદી કંઠવા લાગી. બીંતને માટે ચિત્ર પણ મેળવવામાં આવ્યું અને થોડા અઠવાલિયામાં નાનું ઘર ખરું ‘ઘર’ બની ગયું.

જે વસ્તુઓ હું ઘરમાં વધારતી તે માટે મી. ગાંધી મને ચીડવતા ને કહેતા કે આવી વસ્તુઓ બનાવવામાં તથા તેને બાંધવામાં મળવામાં જે વખત હું ગાળતી તે મન પ્રાપ્તિમાં ગાળી શકાય તેમ હતું જાન મેળવવાની ઈચ્છા મેં મણી વખત પ્રદર્શિત કરી હતી.

મેં કહ્યું “પણ ભરત ભરતાં હું વિચાર કર્યા કરું છું. મારા હાથ કામ કરે તે દરમિયાન મગજ નિષ્ક્રિય બેસતું નથી ભરત કામ સાતિદાયક છે.”

ફાંતો ચાલીને જવું પડતું કે ખાનગી ગાડી લાડે કરવી પડતી. આ મુશ્કેલીની મી. ગાંધીએ પોતા માટે તો કદિ ફરિયાદ કરી નહિ. જે તેણે પરવાનગી મળવાની અગ્ત્ય કરી હોત તો તેને મુક્તિ મળી હોત પરંતુ પોતાના જાતિભાઈ કરતાં વધારે લાભ મેળવવાની તેણે ના પાડી. વળી તે પોતે સાધારણ દૂર જવા માટે પગના ઉપયોગમાં માનતા પણ જ્યારે કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાને ઘોડીવાર મળવા માટે પગે ચાલીને આવતા ત્યારે તેને વારંવાર આ મુશ્કેલી લાગી આવતી હતી.

એક રમુજ, પરંતુ બનતી વખત જગ ચમકાવનારો એક બનાર આ વખત દરમિયાન બન્યો. રાત્રે મોડા કેટલાક મહેમાનો મી. ગાંધી સાથે આવ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક લગભગ એક વાગ્યે રસ્તામાં કામળા નાખી સૂતા હતા. બીજા કેટલાક ઓટાપર સૂતા હતા. જગ્યામાં શાંતિ હતી. બધા સૂતા હતા, તેટલામાં અમે દબાઈ ગયેલ ખૂમ તથા ઝપાઝપીતો અવાજ સાંભળીને ચમક્યા તથા બીધા. અવાજ અમારા સુવાના ઓરડાની બારી નીચેથી આવતો હતો જ્યાં ઓટા હતો. અમે બારી ઉઘાડી નાખી એટલામાં કોઈએ દરવાજો ખોલ્યો. આ બતાવતું કારણ શોધતાં વાર લાગી નહિ. જે માણસો બહાર દેશાવરથી આવ્યા હતા અને મી. ગાંધીને ટુગ્ત મળવાનો નિશ્ચય કરી અમારે ઘેર ચાલીને આવ્યા હતા. રાત અંધારી હતી. તેઓને ઘર મળ્યું એટલે તેઓ બાગ્ણ શોધવા લાગ્યા. આમ કરતા જતાં તેઓનો પગ એક સુતેલા માણસપર પડ્યો, ઉંઘનાર આમ જગવાથી કોઈ

ચોર પોતાપર હુમલો કરે છે તેમ માની, તરત જ મારવા મંડ્યો. બત્તી કરવામાં આવી, બધા બહાર આવ્યા અને વધારે વાતચિત ચાલી. મને લાગે છે કે તે રાત્રે અમે કોઈ ઉધ્યા નહિ. જો કે આ બનાવથી સરખાગ્યે કોઈને ઈર્ષ્ય થઈ નહોતી.

આવા બનાવો જો કે તે વખતે અડચણ કરતા, છતાં તે વખતનો ચિંતાનો બોજો હલકો કરતા હતા. કટોકટીના પ્રસંગમાંથી પણ હાસ્ય મેળવતાં અમે શીખી ગયા. મી. ગાંધી વસ્તુઓની હાસ્યરસિક બાજુ જોવાનું કદી બૂઝતા નહિ અને તેના હાસ્ય તથા સાંત્વનના શબ્દોથી ધણાંયે દુઃખદાયક બનાવો કરુણારસિક થતા અટકી જતા.

ધંધાદારી મિત્રોમાં તથા અન્ય માણસોમાં હુશિયાર વકીલ તરીકે મી. ગાંધીની પ્રતિષ્ઠા હતી. અને કેટલીક પણ તેમને માટે ઉચ્ચ માન હતું. જ્યારે ઑફિસમાં બહુ કામ હોય ત્યારે ઘણીવાર સાંજે મારા પતિ અને મી. ગાંધી વચ્ચે કેસોની ચર્ચા ચલી અને હું કેટલીક વાર કાયદાની મુશ્કેલી ભરેલા પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે હાજર રહેતી. કેટલીક વાર અંદર રહેલી કાયદાની બારીકાઈથી કેસ રસિક ન બનતો તે મી. ગાંધીના તે પ્રતિના પ્રત્યાઘાતથી બનતો તેવો એક કેસ નીચે આપેલ છે.

બનાવ નાનો અને તુચ્છ હતો. એક માણસ પર ચોરીના આરોપ મુકવામાં આવ્યો હતો અને તેણે બચાવ કરવાને મી. ગાંધીને અરજ કરી હતી. જે માણસને પોતે અપરાધી માને તેને બીનગુન્હેગાર ડરાવવા મી. ગાંધી કદિ અરજ ન કરે

તે તો જાણીતું હતું. તે ગુન્હો ઓછો થવાના સંજોગોની દલીલ કરે પણ ન્યાયાધીશ પાસે હાજર થઇને જાણતાં છતાં કદિ અસત્ય નિવેદન કરે નહિ. પોતાના અસીપે પોતાને ઉતર્ણ છે તેની જાણ થતાં કેસના કાગળો ફેંકીને કોર્ટમાંથી આત્મા જવાના એકથી વધારે પ્રસંગો બન્યા હતા. દરેક અસીપને આ બાજતની આગળથી સૂચના આપવામાં આવતી અને તે જ સમજણથી તેમને કામ સોંપાતું હતું.

તેથી ન્યારે મી. ગાંધી તહોમતદારને મળ્યા ત્યારે તેણે તેની ઉલટપાલટ તપાસ કરી અને તરત જ તે માણસે ગુન્હો ક્યાંનું કબૂલ કર્યું.

મી. ગાંધીએ પૂછ્યું “તમે તે કામ શા માટે કર્યું ? તમે ચોરી કરતા હતા તે જાણતા હતા અને શિક્ષા પણ જાણતા હતા. વારુ, તમે તે શા માટે કર્યું ?” માણસે છેલ્લો જવાબ આપ્યો “મારે જીવવું હતું.”

મી. ગાંધીએ ધીમેથી તે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા “તમારે જીવવું હતું કેમ ? શા માટે ?”

આ બનાવનો તથા મી. ગાંધીના પ્રશ્નના મને વારંવાર વિચાર આવ્યા છે. તે તેના મનોમંથનનું પ્રતિક હતું “તમારે શા માટે જીવવું જોઈએ ? તમે જીંદગીના કાળામાં શું આપી રહ્યા છો ?” આ પ્રશ્નો સતત તેની દષ્ટિ સમીપ હતા.

એક બીજો પ્રસંગે એક અસીબ, પોતાના પર ગંભીર ગુન્હા માટે પકડવામાં આવ્યાના અને હમણાં જ જામીન પર છૂટવાના મી. ગાંધીને ખજર દેવા રવિવારે સવારે આવ્યો. બીજો દિવસે મી. ગાંધીને તેના વતી કોર્ટમાં આવવાનું તેણે

કહ્યું. મારા પતિ જાણતા હતા કે મી. ગાંધીપર કામનો બોલો અસહ્ય હતો તેથી રવિવારે કે જ્યારે માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓનો સંગ્રહ થતો હોય ત્યારે અસીકને મળવા માટે જરા તકરાર કરી. મી. ગાંધીના જવાબમાં હળવો તથા હૃદય સોંસરો નીકળી જાય તેવો ઉપક્રો હતો.

“ જો માણસપર આકૃષ્ટ આવે તે રવિવારના આરામની દરકાર કરતો નથી. આ માણસ દુઃખી તથા ચિંતાતુર છે. આણુ અપરાધમાં તે દોષિત હોય તો પણ હું તેનાથી દુઃખ રહી શકું ? ”

એક બીજો પ્રસંગે, મારા પતિ-ઓફિસનો હિસાબ રાખતા હોવાથી, ખર્ચ પડી કે એક અસીક પાસે મી. ગાંધીની મોટી રકમ લેણી પડતી હતી. તેને કેટલીયેવાર પૈસા ભરી જવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, અને તે વાતની સવળાને ખર્ચ હતી. તેથી મારા પતિએ પૈસા મોકલી આપવાનો અને જો તરત પૈસા ન આપે તો કાયદેસર પગલાં લેવાની ધમકી આપનારા પત્રનો મુસદ્દો કરી સહી કરવા માટે મી. ગાંધી સમક્ષ મૂક્યો. પરંતુ મી. ગાંધીએ મારા પતિને તેડાવ્યા.

“ અસીકો માટે તેઓની સૂચના મુજબ હું ગમે તેમ કરું પણ મારા પૈસા માટે હું કદિ કાયદાનું શરણ લેતો નથી તે તમે જાણતા નથી ? ધમકી તથા બળજોરીથી માણસ પ્રમાણિક બનતો નથી અને જો અસીલ ખુશીથી પૈસા ન આપે તો તરત જ પૈસા લેવાને બદલે ઉધાર રાખવામાં મારી મૂર્ખાઈ તથા દૂરદર્શીપણાના અભાવ માટે મારે જ સહન કરવું જોઈએ.”

ખીન્ને એક રસ પડે તેવો દાખલો કાયદા સંબંધી નીચેનો છે.

ડૉ. એફ. ઈ. ટી. કૉઝ હાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તથા તે વખતે નણીતા એડવોકેટ પર બ્રિટિશ સરકારની સખત ઇતરાજ થઈ હતી. જોર લગાઈ વખતે રાજ્યદ્રોહના ગુન્હા માટે ઇંગ્લંડમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને પાછળથી વકીલ તરીકે તેનું નામ કાઢી નાખવામાં આવ્યું હતું. સુલેહ પછી ટ્રાન્સવાલમાં બ્રિટિશ અમલની સ્થાપના પછી તેણે અરજ કરી અને ટ્રાન્સવાલની વડી અદાલતમાં એડવોકેટ તરીકે તેને ફરીથી પરવાનગી મળી. મી. ગાંધી લગાઈ પહેલાં તેને જોહન્સબર્ગમાં સરકારી વકીલ તરીકે જોગખતા હતા અને વકીલાત દરમિયાન તેના તરફથી ધણી મદદ મળી હતી. તે દિવસે કામસર મી. ગાંધી કોર્ટમાં હતા. તેણે ડૉ. કોસને સૌથી પહેલાં મુખારકબાદી આપી અને ધંધાદારીનો ઝખમો પહેરાવામાં મદદ કરી. ત્યાર પછી 'ઈનરટેપ્લે' મી. ગાંધીનું નામ રદ કર્યું છે તે વિચાર વિચિત્ર છે. પણ મને લગ છે કે મી. ગાંધીનો ફરીવાર બેરીસ્ટર તરીકે સ્વીકાર થાય તેના આનંદ ડૉ. કૉઝને કદિ મળશે નહિ કેમકે મહાન હિંદી નેતા, 'હવે તો પોતાને' એકુન અને વણકર' ગણાવે છે અને તેણે વર્ષો પહેલાં વકીલાત છોડી દીધી છે. આખરે વકીલાતનો આધાર શારીરિક શક્તિ પર છે તેમ તેણે એકથી વધારે વખત કહ્યું છે.

હું ખોરાક સાથે અનેક જાતના પ્રયોગો કરી શાક તથા અનાજની જુદી જુદી વાનીઓ તૈયાર કરતી અને કેટલીક વાર મને તદ્દન નિષ્કૃષ્ણતા મળતી તે વાત પણ હું જાણતી. પણ મારા પતિ અને મી. ગાંધી બહાદુરીથી તે ખાતા અને સામાન્યતઃ તે વખાણતા પરંતુ ઘણીવાર તો તે ખીજ લોકોની સાથે વાતો કરતા તેથી તેઓ થું ખાતા હતા તે પર ધ્યાન અપાતું નહિ. કેટલીકવાર તો આ વસ્તુ મારા માટે શ્રેષ્ઠ હતી.

આ વર્ષો દરમિયાન અમે ખોરાકના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા. કેટલાક મહિનાઓ સુધી રસોઇમાં મીઠું નાખવામાં આવતું નહોતું. કંઈ પણ મસાલા વિના પ્રાચીન પ્રદ્ધતિથી રસોઇ કરવામાં આવી હતી. મને આ રસોઇ જરાપણ ભાવતી નહોતી છતાં મેં તે અજમાયશ ચાલુ રાખી. ખીજ વખત ખાંડનો ઉપયોગ બધ કરવામાં આવ્યો જેથી 'ગીર-મીટીઆઓની મહેનતના પરિણામનો ઉપયોગ કરવો પડે નહિ. રસોઇમાં ગળપણ માટે ખારેક અથવા સુકી દ્રાક્ષ વાપરતી પછી ઓલિવઓઇલ વાળી, વગર રાધેલી વસ્તુઓનો વારો આવ્યો. મારે પોતાને આ વસ્તુઓ લેવી તેવી જરૂર ન હોવાથી હું તેમ કરતી નહોતી. મારા પતિ તથા મી. ગાંધી અઠવાડિયા અને મહિનાઓ સુધી આ પ્રયોગો ચાલુ રાખતા અને પોતે જે વસ્તુઓનો પ્રયોગ કરતા હોય તે માટે પર્મદગી બતાવતા હતા. ખોરાકના તત્વની, અને તેની શરીર પર થતી અસરની દ્રીમતી ચર્ચા ચાલતી અને નૈતિક દષ્ટિએ ખોરાક તપાસાતો. થોડો વખત કાચી કુંગળીની કચુંમર, લોહી સુધારક તરીકે હમેશાં ભોજનમાં લેવાતી.

મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે મી. ગાંધી અને તેના કેટલાક મિત્રો સ્પેનની કુંગીના એટલા શોખીન હતા કે તે મારા આવ્યા પહેલાં તેઓ નિયમિત રીતે જોડન્સનર્ગના વિશ્રાંતિ ગૃહમાં જતા અને ત્યાં તેઓએ “કુંગી ખાનારાઓનું ઝૂકત મંડળ” સ્થાપ્યું હતું ! આખરે મી. ગાંધી એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે કુંગી મનની લાગણીઓને ઉશ્કેરે છે તેથી તેને બોજનમાંથી રદ કરવામાં આવી. મી. ગાંધી કહેતા કે દુધ પણ મનુષ્યની વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે અને તેથી ત્યાર પછી તેનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. કાચી કુંગી બંધ કરી તેની મને દરકાર નહોતી પણ દુધ બંધ કરવા માટે પ્રથમ મેં પ્રથમ ઉઠાવ્યો.

મેં કહ્યું, “ જો દુધ વૃત્તિઓને ઉશ્કેરતું હોય તો પણ તેને બચ્ચાં તથા નાના બાળકો માટે એક જોરાક કેમ ગણવામાં આવે છે ? ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ બચ્ચાંઓ માટે માતાનું દુધ સારો જોરાક છે પણ તે મોટા માણસો માટે ઉત્પન્ન થયેલું નથી. ”

મેં કહ્યું, “ છોકરાંઓ માટે તે જોરાક હોવાથી મોટાઓ માટે તે નિર્માણ થયેલું ન હોય, તે પર હું ખ્યાન આપતી નથી. પરંતુ મનોવૃત્તિ ઉશ્કેરનાર તરીકેની દલીલ તેનો વિરદ કેમ વપરાય તે હું સમજી શકતી નથી. ” મેં કહ્યું, “ જો તે સાચું હોય તો-દુધ પર ઉઘરેલું બાળક નાની ઉંમરમાં પરુવૃત્તિ ધરાવતું થઈ જાય. માત્ર તેને દુધનો જોરાક આપવામાં આવે તેથી નાના બાળકમાં કામરતિ ઉત્પન્ન થાય તેનો વિચાર કરો. તે વાતથી નથી ! ”

પરંતુ મી. ગાંધીના ધોરાકમાં ફરીથી દુધ આબંધું નહિ અને પછી તેણે પોતે ગાયનાં દુધને કદિ ન અડકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા પછીના વર્ષોમાં તેણે પાળા છે. જે કે પાછળ જણાશે તે મુજબ મિસિસ ગાંધીને સતોપવા ખાતર તે બકરીનું દુધ લે છે જેથી તેમની પ્રતિજ્ઞાને અડચણ આવતી નથી.

મેં એક વખત મી. ગાંધીને કહ્યું, “ ખીજા લોકો કરતાં આપણે ધોરાક વિષે વધારે વાત કરીએ છીએ તેની મને ખાતરી છે. કઈ વસ્તુ ખાવી અને કઈ ન ખાવી તેનો જ આપણે સર્વદા વિચાર કર્યા કરીએ છીએ મને કેટલીક વાર એમ થઈ આવે છે કે આપણે ગમે તે ખાઈ લઈએ અને તેના વિષે વિચાર જ ન કરીએ. ”

મી. ગાંધીએ કસોટી કરવાના હેતુથી પૂછ્યું, “ માંસ પણુ ? ” મેં તેનો જવાબ આપ્યો, “ મનુષ્યના મુખમાંથી શું નીકળે છે તેના પર તેની કીમત છે નહિ કે તે શું ખાય છે તેના પર. ”

x

x

x

મૈત્રીમાં સમ્યક્તાના સ્થાનની એક વખત અમે ચર્ચા કરતા હતા. મેં કહ્યું કે, અમુક વ્યક્તિ મને વધારે ગાહે છે તેથી, તે એક અજાણ્યા માણસ પ્રત્યે ખતાવે તેટલો વિનય મારા તરફ ન ખતાવે તે વિચાર મને ગમતો નથી. ”

મી. ગાંધીએ દલીલ કરી, “ પણ પ્રેમ અને મૈત્રીના દક્ષ છે કે તેમાં તેવું જાણ્ય પ્રદર્શન હોય નહિ. ”

“ હું ઔપચારિકતા માટે દલીલ કરતી નથી પણ

દાખલા તરીકે એક માણસ પોતાની પત્ની માટે ખારણું ઉઘાડવા ન ઉઠે તે માણસ અજ્ઞપણા માટે ખારણું ઉઘાડવા ઉઠે તે શા માટે યોગ્ય ગણાય ? ”

“ પરંતુ મનુષ્યને પોતાના માણસો માટે હમેશાં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પોતાના માણસો તો પોતાના શરીરના ભાગ જેવા છે. ”

મેં વાંધો લીધો “ તે દલીલ મન પર કદાચ અસર કરે પરંતુ મગજ પર અસર કરતી નથી. ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “ ત્યારે તમારું મગજ બહાર મારી ગયું લાગે છે. મેં તમને ઘણીવાર તે વિષે કહ્યું છે. તમારે તેના પર આધાર રાખવાનો નથી. ” એમ કહી તે હસવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું, “ હું મસ્કરી કરતી નથી. તમે આ બાબત ખરેખર શું ધારો છો તે હું જાણુવા માગું છું. ”

“ મનુષ્ય પોતાના હાથ સંબંધી વિચાર કરે છે કે તેના પર ખાસ ધ્યાન આપે છે ? અવગત નહિ, તે પોતાનો જ ભાગ હોવાથી બીજાની સાથે તેની સંભાળ લેવાય છે જ. આપણા નજીકના સગાં તેના જેવા જ આપણા પોતાના ભાગ છે અને તેથી તે સૂક્ષ્મ જવાબદારી દેખાય પરંતુ તેઓ ત્યાં હમેશાને માટે હોય છે જ. ”

“ હું ધારું છું કે, મને જરા દૂરની ધારી લેવામાં આવે તે હું પસંદ કરું. જેઓ મને આજે તેના અગ્રાત શરીરના ભાગ તરીકે એક બાજુએ રહેવા દેવામાં આવે તેમ હું ઇચ્છતી નથી. ”

મી. ગાંધીએ પૂછ્યું, “ત્યારે તમે શું ઇચ્છો?”

“વારુ, હું પ્રેમ માટે જે ભોગ આપું તેના બદલામાં મારી દરકાર ન લેવાય તેમ ઇચ્છતી નથી. મને લાગે છે કે હું ખીજાને આહું છું માટે તેને મારો બધો પ્રેમ અર્પણ કરવો અને પ્રેમ અને મૈત્રીના લાગે આવતા સમ્યક્તાના નાના કાર્યો કરવા માટે રાહ ભેંચા કરવી.”

“પણ તમે જાણો કે તમે ખીજાની હૃદયમૂર્તિ છો તો પછી તે કહેવાની અને તેમ બતાવવાની જરૂર ખરી કે?”

મેં જવાબ આપ્યો, “હા, મને જરૂર લાગે છે—ચોક્કસ લાગે છે.”

“સકળપ્રેમની માફક તેનું તે પ્રતિક નથી?”

મેં જવાબ આપ્યો, “મને લાય છે કે આપણે આડી વાતે ચડી ગયા. પહેલે પાછા જઈએ. મેં કહ્યું અને ફરીથી કહ્યું છું કે, આપણા પ્રેમપર જેનો પહેલો હક્ક હોય તેના પ્રત્યે સુજનતા ન બતાવવી અને અજાણ્યા માટે આપણું હાસ્ય અનામત રાખવું તે હું ખોટું માનું છું. હું તેમ ચર્તા બોલું છું અને હું ચીડાઉં છું કેમકે હું તે સાચું માનતી નથી.”

મી. ગાંધીએ છેવટ જવાબ આપ્યો, “ત્યારે તે વિષે વિચાર કરીને મગજને તકલીફ ન આપતા.”

X X X
તકરારનો ખીજો વિષય, જેને હું “મી. ગાંધીનો અગવડ પ્રત્યે પ્રેમ” કહેતી તે હતો.

મેં એક વખત તેને કહ્યું “કોઈ પણ વસ્તુ કરવામાં તમે દમોશાં અગવડખર્ચો રસ્તો કેમ પસંદ કરો છો તે હું સમજતી નથી.”

તેણે જવાબ આપ્યો “પણ મને તે અગવડભર્યો લાગતો નથી. તમે શી બાબત ફરિયાદ કરો છો?”

“તમે કેટલીક ન કરવાની વસ્તુઓ કરો છો તે મને અગવડભરી લાગે છે. મને લાગે છે કે સિદ્ધાંતની તમારી વિચિત્ર કદપનાને અંગે તમે તે કરો છો. તમારે એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ જવાનું હોય તો ઘાસથી આચ્છાદિત રસ્તે જવા કરતાં પથરવાળે રસ્તે જવાનું તમે હમેશાં પસંદ કરો છો.”

“સુખ અને સગવડ હમેશાં ઈશ્વરી રસ્તાથી અળગાં છે. જ્યારે શરીર સગવડ માગે ત્યારે આપણે તેને ચોતાની રીતે કામ કરવા દેવું જોઈએ નહિ.”

“પરંતુ ઈશ્વર તમારા શરીરને બધો સમય દુઃખ દેવા ઇચ્છતો નથી.”

“અને તે ખાતર તેના અસ્તિત્વની વાત તમે ભૂલી જાવ તેમ તે ઇચ્છતો નથી.”

“ના. હું તે કશું કરું છું પરંતુ આપણી સગવડ માટે ઈશ્વર પુષ્પોથી આચ્છાદિત રસ્તા બનાવે છે તેમ હું માનતી નથી. આ કુલોની અવગણના કરી પથરવાળે રસ્તે જઈ આપણા પગમાં ચીરા પાડવા તેવી તેની ઇચ્છા હોય તેમ પણ હું માનતી નથી.”

“ઈશ્વરની સેવા પડેલાં આપણા શરીરની સગવડને અગ્રસ્થાન અપાવાનો તેમાં લાય છે.

મેં ફરીથી દલીલ કરી, “પરંતુ, ઈશ્વરના જગતના સૌન્દર્યની કદરમાં આપણે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ભૂલી જતા નથી? પથર તેની કૃતિ હોય તો શું ઘાસ પણ તેની કૃતિ નથી?”

“ આરામ અને આગસ શોધવાનું હમેશને માટે આપણને પ્રલોભન હોય છે અને આપણે તેનાથી બચવાનું છે.”

પણ મી. ગાંધી જ્યારે આવી વૃત્તિ ધરાવતા હોય ત્યારે તેની સાથે દલીલ કરવી નકામી હતી. તેનું વલણ હમેશાં ત્યાગવૃત્તિ તરફ હતું, નહિ કે સૌન્દર્ય તરફ. અને એ કશુંય કરવું જોઈએ કે જ્યારે તેને કેદખાનાની અગવડો વેડવી પડી ત્યારે તેની આ વૃત્તિ અને મહેનતુ સાદા જીવનનો અભ્યાસ તેને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. તે તેના અનુયાયીઓ પાસે શાંતિમા તેવી રીતે રહેવા પ્રતિષ્ઠા લેવાવતા કે જ્યાં કરીને, સુદના સમયમાં તે અગવડો સહન કરી શકે.

x

x

x

મી. ગાંધી ૧૯૦૬ માં ઈંગ્લેન્ડની ટુંકી મુસાફરીએ ગયા હતા અને ત્યાંથી આવ્યા પછી જ્યારે તે સામાન છોડવા લાગ્યા ત્યારે તે મારા માટે એક પાર્સલ લાગ્યા હતા. તેણે કહ્યું “ આ બેટ છે.”

વિરમ્ય પાછીને મેં તે ઉઘાડ્યું કેમકે જો કે તે ઉદાર હતા તો પણ સીધી બેટ આપવાની તેને ટેવ નહોતી.

મેં પૂછ્યું “ તે શું છે ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ ઉઘાડીને જુઓ.”

મારા પતિ મારી પામે, ઓગડામાં હતા અને ત્યારે હું પાર્સલ ખોલતી હતી ત્યારે તે નીચા વળીને જોતા હતા. તેની અંદર કેશવદંડ તેજની એક મુદ્ર જાટલી હતી. મેં શીશી જોઈને મુંઝાઈને મી. ગાંધી પ્રતિ જોયું.

તેણે ઉદ્વિગ્ધ અવાજે કહ્યું “ નેના મને બે પૌંડ મેળા છે ! ”

મેં અનિશ્વાસથી પડધો પાડતાં કહ્યું “ બે પૌડા તમે તે શા માટે ખરીદી ? ”

તેણે જરા ઉદાસ થઇને કહ્યું. “ તે ખરીદવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. ”

“ હું સમજતી નથી. તમારે તે શા માટે ખરીદવી પડી ? કેમકે હું જાણું છું કે તમે તે ખરેખર મારા માટે ખરીદી નથી ”

“ મેં મૂર્ખાઈ કરી અને મારી મૂર્ખાઈ કશું કરવાની મારામાં હિમત નહોતી. હું હોટવમા (તે વખતે લંડનમાં સેશિયમાં તે રહેતા હતા) મારા વાળ કપાવવા વાળંદની દુકાને ગયો. હું ઉતાવળમાં હતો અને મારું ચિત્ત બીજી વસ્તુઓમાં ગુંથાયેલું હતું. વાળંદે કહ્યું કે મારા વાળની સંભાળ લેવાની જરૂર છે અને તેને માટે કોઈક તૈયાર વસ્તુનું નામ આપ્યું. તે શું કહેતો હતો તેનાપર વસ્તુત મારું લક્ષ નહોતું અને તેથી ન્યારે તેણે મારા વાળ માટે કોઈક શીશી મારી ઝોરડીમાં મોકલવાની પરવાનગી માટે દનાયું કર્યું ત્યારે મેં હા પાડી દીધી. મેં ન્યારે પાર્સલ જોયું ત્યારે તેને જોયું પણ નહિ. પછી થોડા દિવસ પછી ન્યારે હું આ તરફ આવતો હતો ત્યારે તે કચરા માટે મારાપર બે પૌડાનું મિત્ર મોકલવામાં આવ્યું હું તે શીશી લાવવાનો નહોતો પણ મેં ચાર્જ તમને તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

મેં તેનો આભાર માનો. પછી અમે ત્રણે જણા પેટ પકડીને હસ્યા અને બે પૌડાની કેશવધંક તેની શીશી ધરમાં હાથનો વિધન થઈ પડી હું ધારું છું કે અદરનો પદાર્થ આખરે ગદગમાં ગયો. તે વાપરવાનું બચકર થઈ પડ્યું હોત.

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૮

હિંદી મુશ્કેલીઓની ટુંક વખતની શાંતિ વખતે મારા પહેલા બાળકનો જન્મ થયો. આ બનાવથી મી. ગાંધીને ઘણો આનંદ થયો હોય તેમ દેખાયું અને તે બાળક નવા સંબંધનું કેન્દ્ર બન્યું. તેના જીવનની અતિ ઝીણી બાજતોમાં પણ તેને ખૂબ રસ પડતો હતો. જન્મ સમયે તેનું વજન, તેનો બોરાક, વિકાસ, હુશિયારીના પહેલા ચિન્હ, અને મરજી પડે તેમ કરવાનું તેનું પહેલું ઇચ્છા પ્રદર્શન-આ બધું મારા પતિ તથા મારા કરતાં મી. ગાંધીને ઓછું આનંદદાયક નહોતું.

હવે મને લાગે છે કે બાળકની સંભાળ કે કેળવણીની અમને તે વખતે કશી ખચર નહોતી. મેં આપા રાખી નહોતી અને બાળકને કેમ ઉછેરવું તે મંબંધી માતા તરીકેનું જ્ઞાન મારામાં નહોતું. મને જે સહાય તથા શીખામણની અનુભવી અને વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પાસેથી જરૂર હતી તેનાથી

અમે ઘણા દૂર રહેતા હતા બાળક માટે યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ થુ હોય તે માટે માતાને આતરગ્રેરણા થવામા મી ગાંધી માનતા હતા તેથી બાળકોનો જરુરિયત માટે માતૃપ્રેમ પગ સવળો આધાર ગણવામા આવ્યો અને તદ્દન નાના બાળકની શ્રેષ્ઠ માનજત વિષે ઘણીવાર રસભરી ચર્ચા થતી હતી

આજે તો સારી કેળવાયેલી આયા, બાળક જન્મે ત્યારથી જ તેને ઘડવાના પ્રયત્ન શરુ કરે છે મારા માળકના જન્મ વખતની આયાને આજની કેળવણીનું લાન નહોતું અને તેથી બાળકને સારી ટેવો પડાવવામા અથવા તો મને દોરવવામા કાર્ષપણ ઉપયોગની નહોતી બીજા સામાન્ય બાળકોની માફક મારું બાળક યોગ્ય સમયે સુષ્ટ જનું નહોતું ખાસ ખરીને ગરે આ દેખાઈ આવતું હતું જ્યારે બાળકની સુવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે સુવા માટે તેને ફાસનાવવું કે ફરજ પાડવી, નકામા હતા તેવા નિર્ણયપગ મી ગાંધી આવ્યા તેણે કહ્યું “ બાળક માતાની જરુરિયતને અનુકૂળ થઈ શકતું નથી તેથી માતાએ બાળકનો જરુરિયતને અનુકૂળ થવું પડશે જ્યારે બાળક સુષ્ટ જાય ત્યારે તમારે સુવાનો યત્ન કરવો પછી ભલે તે દિવસ હોય કે રાત

આ શીખામણ મને રુચી નહિ તોપણ મે તે અજમાવી જોઈ અનુમત્ત તેમા હું નિષ્કૂળ ગઈ આવા અનુભવની મુશ્કેલીમા વધારો કરવા ખાતર જાણે હોય તેમ શહેર બહાર રહેવાનું બહુ દૂર પડતું હોવાથી મારી કામ કરવાવાળી ચાલી ગઈ.

અમે બીજી હાસી છોકરીને ગળી અને તેના પર બીજો પ્રયોગ કર્યો અમે ઘણીવાર કહેતા હતા કે અમે બધા જીવોની એકતામા માનતા હતા અને જાતિભેદના કૃત્રિમ બંધનોમા માનતા નહોતા તેથી જ્યારે અમે આ નવી-અર્ધ શ્વેત અર્ધ દેરી-છોકરીને ગળી ત્યારે એવી ગોઠવણ થઈ કે મારે તેની સાથે આદર્શની નાતો મૂકી અને તે પછી અમારી સાથે એક ટુબન પર મેસાડીને જમાડવી તે મે વખત તો બેઠી પણ દરેક વખતે સમય તે ગમરાયેન જણાતી હતી પછી તો ફરીથી અમારી સાથે બોજન લેવાની તેણે સ્પષ્ટ ના સૂણાવી દીધી અમારી સાથે બેસીને જમવા કરતા એકના બેસી જમવાનું તે શા માટે પસંદ કરતી હતી તે મે તેને પૂછ્યું તે કંઈ કાગળ તો આપી શકી નહિ પણ તે તેને પસંદ પડતું નહોતું બે અકવાડિયા આખરે પગાડ અગર કંઈ લીધા સિવાય તે ચાલી ગઈ પોતાનો સામાન એક પેગમાં પેક કરી સવારે કાઢ ઉઠ્યા પહેલા તેણે ચાનતી પકડી અમારી બલમનસાધથી જ તેને ચાલી જવું પડ્યું હતું તેથી એક બીજો સિદ્ધાંત અદશ્ય થયો મે તેનો ફરીથી પ્રયોગ કર્યો નહિ તેમ કરવાનું મી ગાંધીએ પણ મને કંઈ નહિ પછી મેં એક તદ્દુસ્ત બાસુગે સ્ત્રીને નોકર ગળી તે એક વખતના મગદાગના કુકુમની હતી દુનિયાના અનેક ભાગમા જ્યાં હું ગઈ છું અને નોકરો ગળ્યા છે તેમાં તે એક એક, ઉપયોગી અને વિશ્વાસુ નોકર તરીકે માન્ય પડી છે તે મારી માથે થોડો વખત જ રહી કેમકે ચહેરાના બીજા ભાગમા રહેતા તેના ઘણી સાથે ગહેવાને તેને મારી નોકરી છાડવી

પડી. પણ મારા પ્રત્યે તથા મારા બાળક પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ હું આભારની લાગણી સાથે યાદ કરું છું.

આ નાના બંગાલામાં રહેતા હતા તે જ વખતે મી. ગાંધીની જીંદગી લેવાનો તેના એક દેશભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો. જે યુરોપિયન મિત્રો તેની મદદે ગયા હતા તેના ઘેર મી. ગાંધી સારો વખત માંદા ગયા. તેની ગેરહાજરીમાં અમે પરાનું ધર છોડી ગામમાં નાનું ઘર લાડે રાખ્યું. મી. ગાંધી સાગ્ર ચપ્પને આ ઘેર આવ્યા પણ હજી તેને ઘણી નખજાઇ હતી. આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાના આ દિવસોની શરૂઆતમાં, ત્યાં પોતે બેઠા હોય ત્યાં સુધી જવાની અને થોડીવાર ગ્રહીને, વિચારોની પરંપરામાં જરાપણ ત્રુટિ પડ્યા વિના, તાજગી મેળવી જાગૃત ચવાની શક્તિ કેળવી, જે તેનામાં હજી સુધી ચાલુ છે. તેનો મંત્રી કામ માટે આદિસમાધી આવેલ હોય ને તે લખાવતા હોય તે આગડામાં હું બેઠી હોઉં ત્યાં અચાનક અવાજ બધ થતો અને આંખો મિચાઈ જતી. હું અને મંત્રી શાંત બેસી રહેતા. પછી અચાનક મી. ગાંધીની આંખો ઉઘડતી અને ત્યાં તે અટક્યા હોય ત્યાંથી જ લખાવવાનું ચાલુ રાખતા. “હું ક્યાં અટક્યો” કે “હું શું કહેતો હતો” તેમ તેણે કદિ પૂછ્યાનું મને યાદ નથી.

માંદગી દરમિયાન કંઈપણ દવા લેવાની તેની ચોકખી ના થી, તેના મિત્રો તથા સારવાર કરનારાઓને ઘણી ચિંતા અને મુંઝવણ થતી હતી. સાદા ઉપાયોની પણ તેણે ના પાડી. કુદરત પોતાનું કાર્ય બખલશે તેમ તેને બરાસો હતો, અને કુદરતે તે બખલ્યું પણ ખરું. જો કે તેને નકામી ઘણી પીડા ભોગવવી પડી હતી.

જેવા તે પુરેપુરા સાગ્ન થયા કે તરતજ તેણે ઑફિસના તથા હિંદી સંસ્થાનિક રાજ્યકારણમાં પોતાના સધળા બળનો ઉપયોગ કર્યો. છતાં સવારમાં વહેલા અગર મોડી રાતે મારી તથા મારા બાળક સાથે ગાળવાનો થોડો વખત તેને મળતો.

જે સત્યાગ્રહ થોડા વર્ષ ચાલ્યો તેનો ઈતિહાસ તેણે તથા ખીજાએ લખ્યો છે. તેથી મારા વિચાર તે સંબંધી કશું લખવાનો નથી. તેના પર થયેલ હુમલામાંથી સાગ્ન થયા પછી તરત જ સત્યાગ્રહ ફરી ચાલુ કરવા સંબંધમાં તેની ધરપકડ થઈ અને ત્રણ મહિનાની સખત સગ્ન થઈ.

હજી માટેની હિંદી લડત જેમ સંગીન તથા વધારે દુષ્કર બની તેમ જેલ જીવનના પ્રસંગો મી. ગાંધી માટે સામાન્ય થઈ ગયા. પોતે જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આ વખતે લોકોને આપ્યો હતો તે પ્રમાણે તેણે જીવી બતાવ્યું-પોતાની આસપાસ અન્યાય થતો હોય તો પોતાનો બધી શક્તિ વાપરી તે દૂર કરવો. પરંતુ જે કાર્યક્ષેત્રમાંથી પરાણે ઉપાડી જવામાં આવે તો ઇધર પોતાનું કાર્ય કરશે તેમ શ્રદ્ધા રાખવી. તેથી કેદખાનાના એકાંત તથા સખત મજુરી છતાં તેના આત્માએ પ્રગતિ કરી. તેણે ચિંતન કર્યાં કર્યું. અને જ્યારે જ્યારે તે બહાર આવ્યા ત્યારે એમ લાગતું કે તેની ગેરહાજરીમાં તેનામાં ન કદંપી શકાય તેવી પ્રગતિ થઈ હતી.

આ વખતે બનેલા એક ખીજાથી તદ્દન જિજ્ઞાસે બનાવેા મારી નજર સમક્ષ તરી આવે છે. ત્રણ મહિનાની સગ્ન બોગવો છૂટ્યા પછી તરતજ તેણે બમણા જોસથી કાર્યમાં ઝુકાવ્યું. તેને ચાર કલાક કરતાં વધારે નિદ્રા લાગ્યે જ મળતી

હતી. જાગૃતિના સમયની પળેપળનો વિચાર તથા કાર્યમાં ઉપયોગ થતો હતો. એક રાત્રે, હમેશ માફક તે, ઘેર મોડા આવ્યા અને રસોડામાં રાખેલ લીંણુનું શરબત લેવા ગયા.

અમારું નાનું ઘર સોંધા ભાડાનું હતું. સાદાષ્ટ ઉપરાંત, બધા પૈસા ચળવળને મદદ કરવામાં વપરાય તેવી ઈચ્છા પણ હતી. અને તેથી અમારે સોંધા ભાડાનું ઘર લેવું પડ્યું હતું. જે ઘરમાં અમે રહેતા હતા તે તેટલા ભાડામાં સારામાં સારું હતું. પણ જગ્યા ખરાબ હતી અને ઘર જૂની બાંધ-ણીનું હતું. મૂળમાં નહાવાની ઝોરડી નહોતી અને આગલા ભાડુતે એક લાંબા કપાટમાં નહાવાની ટબ મુકાવી હતી. તે એવી રીતે ગોઠવેલ હતી કે નકામું પાણી જવાનો કંઈ પણ રસ્તો નહોતો. બીંતમાં એક કાણું પાડી એક ભુંગળું ત્યાં ચોડી દેવામાં આવ્યું હતું. આમાં થઈને પાણી દિવાલ પર થઈને નીચે પડતું અને રસ્તાની ગટરમાં જવાનું માની લેવામાં આવતું હતું. આ પ્રમાણે ભાગ્યે જ બનતું. અને પરિણામે બીંત તથા આસપાસની જમીન હમેશાં બેજવાળા રહેતા તેથી અધારું થતાં જ ગોકળગાયની મોટી સંખ્યા ઘરમાં ઉતરી પડતી હતી.

મી. ગાંધી મોજાં પહેરીને રસોડામાં જતાં ગોકળગાય પર તેનો પગ પડ્યો. પોતાના પગ તળે કંઈક મુલાળું કચડા-યાનું તેને લાગ્યું. પહેલાં તો તેને લાગ્યું માંસાહારી નોકરથી માછલી અથવા માંસનો ડુંકડો રહી ગયો હશે. આખા દિવસના કામથી કંટાળીને ફરી જેલ જવાની તૈયારી પહેલાં આ શાંતિથી સહન કરવું તે વધારે પડતું લાગ્યું. તેના સાધુ

આત્મા બડ પોકારી ઉઠ્યો અને તેણે ખૂમ પાડી ‘પ્રભુનો પાડ માનો હું આવતી કાને જ મારામહમા જઈશ ।’ આ બનાવ વિષે અમે પાઠગથી વારવાર હસતા પરંતુ તે વખતે તે કરુણામય લાગતું હતું કે જીદગીના વિકટ પ્રશ્નોમા તેનું આશ્રય સ્થાન કેદખાનું હતું

x

x

x

આ વખતની તેની કેદની સજામાથી મુક્તિ થયા પછી મને માદી જોઈ તેને ખૂમ ચિતા થઈ થણા વખતથી મને પુત્તી ઉધ મળી નહોતી અનિદ્રાના કેનામ કાગળો ઉપરાંત માગ આડ મહિનાના બાળકને ધાવણુ છોડાવવાનો હું યત્ન કરતી હતી અને તે કાર્ય ખૂમ મુસ્કેન જણાતું હતું મી ગાધીએ પૂછ્યું, ‘ જો કોઈ બાળખને કેટલીક ગતો નઈ જાય તો તમે ધારો છો કે તમે ઉઘી શમ્શે ? ’

મે જવાબ આપ્યો “ હું તે જણતી નથી પણ હું તદ્દન લેવાઈ જઈ છું ” તેણે પછી પૂછ્યું તમે યાગમ મને સોપશો ? ”

મે પ્રશ્ન પૂછ્યો “ પણ તમે શું કરશો ? ”

“ જો તમે મને મોપો તો હું માનું છું કે ધાવણુ છોડાવવામા હું મન કરી શકું. તમારાથી જુદું તેને સુવડાવવામા હું તેને ફાસમાની ચક્રીશ તેની મને ખાતરી છે ’

મે પ્રયત્ન કરવાની ગી. ગાધીને હા પાડી અને એરી જોડવણુ થઈ કે સજામાથી આવ્યા પછી મને તે વખત દોષ તો પણ-વખત અગિયાર વાગ્યા પડીનો જ હતો-ને મારી પામેથી બાળખને લઈ જાય તે ગત્રે તે લગભગ એ-

વાગ્યે ઘેર આવ્યા અને મારી ઓરડીમાંથી ખાટલામાંથી બાળકને લઈ જમીન પર પોતાની પથારી પાસે નાની સાદી પર સુવાડ્યુ બાળક તરસ્યુ થાય તો પાસે પાણીનો કુંબો ખાનો પડ્યા હતા આખુ ઘર શાત હતું અને રાત્રિની શાંતિમાં ભગ પડે તેવો અવાજ લગભગ પાંચ કલાક સુધી સંભળાયો નહિ, રાતમાં ઉઠકારો પણ કર્યા વિના બાળક સુત્ર હતુ લગભગ બે અડવાડિયા સુધી દુઃગતે આ ગોડવલુ ચાલુ રહી અને આ રીતે ધાવલુ છોડાવવાનું કાર્ય પુરુ થયુ ત્યાર પછી માળખે મારી ઓરડીમાં પાછુ આવ્યુ તેની સ્થિતિ મૂળમાં હતી તે કરતા સારી થઈ હતી

x x x

સતીનોત્પત્તિનો પ્રશ્ન વારંવાર ચર્ચાતો હતો મી ગાંધી એમ ધારતા હતા કે જો મનુષ્ય જાતિ વશરૂદ્ધિ અટકાવે તો તે જગત માટે અને ધણે ભાગે પ્રભુ માટે પણ સારુ ગણાશે વખત એવો આવ્યો કે જ્યારે મને લાગ્યું કે જો કોઈને બાળક થવાનું હોય તો તે 'પાપને અગે ઉત્પન્ન થવાનું હોય' તેમ દેખાતું મને યાદ છે કે ફિનિકસના વસાહતના એક સ્ત્રી સમ્રાજે માળખે આવવાનું હતું ત્યારે બાળક સબધી વાતચિતમાં મે તે બાઈનું નામ અડવાડિયાઓ સુધી લીધું નહોતું યોગ્ય સમયે બાળકનો જન્મ થયો અને બે દિવસ પછી હું અને મારા પતિ મી ગાંધીને મળવા ફિનિકસ ગયા હમેશની રીતે અમે થોડો સમય વાતચિત કરી પછી મી ગાંધીએ વગલગ શોધાવું થઈને કહ્યું 'તમે નવા બાળક વિષે જુઝા કરી નથી તમે તે વિષે જાણવા માગતા નથી ?'

મેં કહ્યું, “ ઘણું ચે જાણવા માગું છું પણ તમે તે વિષે શું ધારતા હશે તેની મને ખાતરી નહોતી ”

“ ચાલો, આપણે જઈને તે જોઈએ ”

અને અમે ત્રણજણ માતા અને બાળકને જોવા ચાલ્યા.

મી ગાંધી ખૂબ ખુશી થયા જણાયા બાળકમા સારું હતું તે વિષે તથા માતાની પ્રગતિ વિષે તેણે સંતોષથી વાતચિત કરી

જ્યારે તે માતાની ઓરડીમાં દાખલ થયા ત્યારે તેની આજો પ્રેમથી ચમકી હતું જરા મુઝાણી પણ મને લાગ્યું કે નમ્ર સત્ય અને મનુષ્ય પ્રેમ વચ્ચેનો તફાવત મી ગાંધી સમજતા હતા તેમના મનથી માતૃપ્રેમમા અતિ સોન્દર્ય તથા આનંદ હતા જે ગુણો કેટલીકવાર માતામા ન હોય તેવા ગુણોનું પણ તે વારંવાર આરોપણ કરતા તેમ હતું ધારુ છું-

મેં એક વખત તેને કહ્યું, “ માતા યરાથી સ્ત્રીમાં ડહાપણ આવે જ એવું કમ નથી ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ ના, માત્ર માતા યરાથી નહિ પણ પ્રેમાળ માતા યરાથી કેમકે ખરો પ્રેમ આપણને ડહાપણ શીખવે છે મનુષ્ય જીવિમા પ્રેમનું સુંદર સ્વરૂપ માતૃપ્રેમ છે. તેની અંદર મહાન આત્મભોગના ખીજ રહ્યા છે ”

મેં વાંધો લીધો “ માતા પોતાના બાળકને પ્રેમથી ચાહતી હોય છતાં તેને કેળવવાનું ડહાપણ તેનામા ન હોય. ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ પ્રેમ તે પણ તેને શીખવશે ”

“ પણ જાણકાને. ચોખ્ખી રીતે કેમ ખવડાવવું તે તે પણ તેને પ્રેમ શીખવતો નથી. પેમથી ખૂબ ખવડાવીને માતા કદાચ મારી નાખે. ”

“ જે માતાને આંતરપ્રેરણા ન હોય તેને તે લાગ પડે છે. મોટાં શહેરોના વસવાટથી તથા તમારી સંસ્કૃતિથી માતા તરીકે જે જ્ઞાન મળવું જોઈએ તેનો નાશ થયો છે. તમારા જાણકાને કેમ રાખવું તે તમે જાણો છો તેમ ધારતા નથી ? ”

“ હું અનુભવથી શીખી રહી છું. આ વિષયમાં મને આંતરિક પ્રેરણા મળે છે કે કેમ તેની મને ખાતરી નથી. ”

તેણે પૂર્ણાહુતિ કરી, “ તમારા વાતસલ્ય પર ખર્ચ છોડો અને તમે ખોટું રસ્તું દોરવાશો નહિ. આ સંબંધમાં દલીલોની બહુ મુશ્કેલી કરતા નહિ. ”

∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ૯

એક સાંજે જોહનસબર્ગના મેસોનિક હોલમાં દિંદીઓ તથા તેમના પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દર્શાવનારાઓની એક સભા હતી. દોહલની અંદર માણસો માછ ન ચકવાથી બારણા પાસે ટાળું વળાને ઉભા. મી. ગાંધી મુખ્ય વક્તા હતા અને ન્યાં ન્યાં તે જતા ત્યાં સાંભળનારાઓનો દરોડો પડતો. સભા પૂરી થયે મી. ગાંધી વ્યાસપીઠપરથી નીચે આવ્યા અને તેણે કેટલાક લોકો સાથે વાતચિત કરી. પછી હું અને તે સાથે ચાલ્યા. બહારના દરવાજા પહોંચતા એક માણસને મેં અંધાગમાં ઉમેલ જોયો મી. ગાંધીએ પણ તેને ખાસ જોયો તે ચોક્કસ હતું કેમકે તે તરત જ સીધા તેની પામે ગયા અને તેના હાથમાં હાથ ભરાવી ધીમા અવાજે કંઈક તેને કહ્યું. તે વખત દરમિયાન હું તો એક બાજુએ મારી જગ્યાએ ઉભી હતી. અમે આખી શેરી વટાવી. બીજાએ શું વાત

કરતા હતા તે મેં સાંભળ્યું હોત તો પણ સમજી શકી ન હોત. પણ બન્ને માણસો ઘણા ધીમા અવાજે વાત કરતા હોવાથી હું કંઈ સાંભળી શકી નહિ. શરીરના છેડે તે માણસે આવીને મી. ગાંધીને કંઈક આપ્યું. પછી તે આજ્યો ગયો. આ આખા બનાવથી હું મુંઝાણી હતી અને તેથી તે માણસ ગયો કે તરત જ મેં મી. ગાંધીને પૂછ્યું “શું છે? તે માણસને શું ભેષ્ટું હતું? ખાસ કંઈ ભેષ્ટું હતું?”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો. “હા. તે, મને મારી નાખવા માગતો હતો.”

મેં તે જ શબ્દો ફરીથી ઉચ્ચાર્યા. “તમને મારી નાખવા? તમને મારી નાખવા? કેટલું બયંકર! તે ગડિ છે!”

“ના. તે એમ ધારે છે કે હું અમારા સોફાનો દ્રોહ કરી રહ્યો છું. તેમની વિરુદ્ધ હું સરકાર સાથે કાવતરું કરી રહ્યો છું” અને છતાં તેમનો મિત્ર તથા નેતા થવાનો ડાળ કરું છું.”

મેં વિશિષ્ટ ઈર્શ્યો “પણ તે બધું દુષ્ટ અને બયંકર છે. આવો માણસ તમારી સહીમયામતીને બચરૂપ છે તેને પકડાવવો ભેષ્ટ છે. તમે તેને કેમ જવા દીધો? તે ગડિ દોષો ભેષ્ટ છે!”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો. “ના. તે ગડિ નથી. માત્ર તેની બૂલ થાય છે. અને તમે ભેષ્ટું કે મેં તેની સાથે વાતચીત કર્યા પછી મારા પર જે હામનો તે ઉપયોગ કરવાનો હતો તે મને સોંપી ગયો.”

એક બીજે રમુજ બનાવ આ વખતે બન્યો. પણ તે બંનાવે અમને બધાને વિચારમાં નાખી દીધા. અમારે ત્યાં એક બિલાડી હતી. કુદરતી રીતે તેને બચ્ચાં થયાં. તેના અને અમારા કમનશીબે પહેલી જ વખતે બાળ્યાં બચ્ચાં આપ્યાં. અમારે મેં છ બચ્ચાં ભેયાં ત્યારે તેવું શું કરવું તે બાબતનો વિચાર થઈ પડ્યો. મારા પતિને કે મી. ગાંધીને કેટલાંક બચ્ચાંને જળશાયી કરવાની સૂચના કરી હોત તો પણ તે નકામી થઈ પડત. કેમકે જીવનની પવિત્રતા સંબંધી મારા પતિ મી. ગાંધીના વિચારોને મળતા થતા હતા, તેથી કુદરતની ઈચ્છા પ્રમાણે અમે પોતાને માતાનું કુટુંબ સાચવવા એકલી છોડી દીધી. બિલાડીએ અમાગ માટે તથા પોતાના માટે તે પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા યત્ન કર્યો. થોડા દિવસ રહીને તેણે જે બચ્ચાંને ખવડાવવાનું બંધ કર્યું તેથી તે જૂએ મરવા લાગ્યા. મે તેમને દૂધ પાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જે રીતે હું તે આપતી હતી તે રીતે તેઓએ પીધું નહિ, અને બીજી રીતથી હું અજ્ઞાન હતી. પછી એક બચ્ચું મરી ગયું. બિલાડીને હજુ પણ કુટુંબ મોટું લાગતું હોવાથી બીજા બેને પોતે મારી નાખવા યત્ન કર્યો. બચ્ચાંના આગલા પગ પર બટકાં ભરી એકલાં મુકી દીધા. અંગવિહીન બચ્ચાંઓનું શું કરવું તે પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ખડો થયો. મારે શું કરવું તે બાબત મેં મારા પતિને તથા મી. ગાંધીને પૂછ્યું. મને શું જવાબ મળ્યો તે મને યાદ નથી પરંતુ ઇજા પામેલા અને મૃત્યુના કિનારે પહોંચેલા બચ્ચાંને મેં કુખાડી દીધા તે મને યાદ છે. તે વખતથી બિલાડી ન રાખવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. તે બિલાડી અને બચ્ચાં કોઈકને આપી દેવા અને તેથી

ખિલાડી અગર તેનો પ્રશ્ન અમારા સમક્ષ ફરીથી ઉપરિચિત થાય નહિ. ખિલાડીના આવા નિષ્કૂર વર્તનના સંબંધમાં મી. ગાંધીએ ખુલાસો કર્યો કે “ આપણે જ્યારે કોઈ પ્રાણીને પાણીએ છીએ ત્યારે તેની કુદરતી લાગણીનો નાશ કરી નાખીએ છીએ અને તેથી જ ખિલાડીએ તે રીતે પોતાના બચ્ચાંનો નાશ કર્યો હતો. ” પરંતુ મને તો આશ્ચર્ય થયું !

ખિલાડીના આ બનાવથી ત્યાર પછી તરત જ બનેલ કુતરાનો બનાવ મને યાદ આવે છે. મને એક સુંદર તંદુરસ્ત કુતરો આપવામાં આવ્યો હતો અને ધરની ચાલતી આવતી પ્રથા પ્રમાણે હું તેને શાકાહારી રાખવા માગતી હતી. મેં તેને માટે આઠા જેવો પદાર્થ તથા બીજી વસ્તુઓ તૈયાર કરી રાખી હતી. તેને દ્રાક્ષ બહુ આવતી હતી. આ અમારા શાકાહારી કુતરાની સુંદર વર્તણૂકના અમારા મિત્રો મોઢે વખાણ કરતા હતા અને મી. ગાંધી પણ તેને માટે મગરુજ મના હતા. અમે ઘરમાં હબસી લોકને રાખેલ હોવાથી અમારા બધા પાડોશીઓએ અમારો બહિષ્કાર કર્યો હતો તેથી પાડોશીઓ સંબંધી અમને કશી ખબર પડતી નહોતી. પણ એક દિવસ ધરનો એક માણસ પાછલા ખારણા પાસે કંઈક વસ્તુ પર પડતાં લપસી મળે માટે તેણે ખૂબ પાડી. તપાસ ચાલી અને અમે હસણુતા માંસનો ટુકડો જોયો. પાછળથી અમને ખબર પડી કે મદિનાઓ થયાં અમારો કુતરો ઈંડા અને બીજાં જે મળે તે ચોરી લાવતો અને કાચેકાચાં ખાઈ જતો. આ રીતે અમારા કેટલાક સિદ્ધાંતોને નમણી બાજુ હતી.

એક બીજો રમુજ બનાવ આ વખતે બન્યો પણ તે બનાવે અમને બધાને વિચારમાં નાખી દીધા. અમારે ત્યાં એક બિલાડી હતી. કુદરતી રીતે તેને બચ્ચાં થયાં. તેના અને અમારા કમનશીબે પહેલી જ વખતે બધાં બચ્ચાં આગ્યાં. ભારે મેં છ બચ્ચાં જોયાં ત્યારે તેલું શું કરવું તે બાબતનો વિચાર થઈ પડ્યો. મારા પતિને કે. મી. ગાંધીને કેટલાંક બચ્ચાંને જળશાયી કરવાની સૂચના કરી હોત તો પણ તે નકામી થઈ પડત. કેમકે જીવનની પવિત્રતા સંબંધી મારા પતિ મી. ગાંધીના વિચારોને મળતા થતા હતા, તેથી કુદરતની ઈચ્છા પ્રમાણે અમે પોતાને માતાનું કુટુંબ સાચવવા એકલી છોડી દીધી. બિલાડીએ અમારા માટે તથા પોતાના માટે તે પ્રશ્નો નિર્ણય કરવા યત્ન કર્યો. થોડા દિવસ રહીને તેણે બે બચ્ચાંને ખવડાવવાનું બંધ કર્યું તેથી તે બૂબે મરવા લાગ્યા. મેં તેમને દૂધ પાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જે રીતે હું તે આપતી હતી તે રીતે તેઓએ પીધું નહિ, અને બીજી રીતથી હું અજ્ઞાન હતી. પછી એક બચ્ચું મરી ગયું. બિલાડીને હજુ પણ કુટુંબ મોડું લાગતું હોવાથી બીજા બેને પોતે મારી નાખવા યત્ન કર્યો. બચ્ચાંના આગલા પગ પર બટકાં લરી એકલાં મુકી દીધા. અંગવિહીન બચ્ચાંઓનું શું કરવું તે પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ખડો થયો. મારે શું કરવું તે બાબત મેં મારા પતિને તથા મી. ગાંધીને પૂછ્યું. મને શું જવાબ મળ્યો તે મને યાદ નથી પરંતુ ઇલા પામેલા અને મૃત્યુના કિનારે પહોંચેલા બચ્ચાંને મેં કુખાડી દીધા તે મને યાદ છે, તે વખતથી બિલાડી ન રાખવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. તે બિલાડી અને બચ્ચાં કાઈકને આપી દેવા અને તેથી

જિલાડી અગર તેના પ્રજ્ઞ અમારા સમક્ષ ફરીથી ઉપસ્થિત થાય નહિ. જિલાડીના આવા નિષ્કૂર વર્તનના સંબંધમાં મી. ગાંધીએ ખુલાસો કર્યો કે “ આપણે ત્યારે ડાર્ઝિંગ પ્રાણીને પાળીએ છીએ ત્યારે તેની કુદરતી લાગણીનો નાશ કરી નાખીએ છીએ અને તેથી જ જિલાડીએ તે રીતે પોતાના બચ્ચાનો નાશ કર્યો હતો. ” પરંતુ મને તો આશ્ચર્ય થયું !

જિલાડીના આ બનાવથી ત્યાર પછી તરત જ બનેલ કુતરાનો બનાવ મને યાદ આવે છે. મને એક સુંદર તંદુરસ્ત કુતરો આપવામાં આવ્યો હતો અને ઘરની ચાલતી આવતી પ્રથા પ્રમાણે હું તેને ચાકાકારી રાખવા માગતી હતી. મેં તેને માટે આઠા જેવો પદાર્થ તથા બીજી વસ્તુઓ તૈયાર કરી રાખી હતી. તેને દ્રાક્ષ બહુ ભાવતી હતી. આ અમારા ચાકાકારો કુતરાનો સુંદર વર્તણૂકના અમારા મિત્રો મોઢે વખાણ કરતા હતા અને મી. ગાંધી પણ તેને માટે મગરુગ યત્ન હતા. અમે ઘરમાં દબસી લોકને રાખેલ હોવાથી અમારા બધા પાડોશીઓએ અમારો અદ્વિષ્કાર કર્યો હતો તેથી પાડોશીઓ સંબંધી અમને કંઈ ખબર પડતી નહોતી. પણ એક દિવસ ઘરનો એક માણસ પાછળા ખારણા પાસે કંઈક વસ્તુ પર પડનાં લાપખી મદદ માટે તેજે જૂમ પાડી તપાસ ચાલી અને અમે દરબુના માંસનો ટુકડો જોયો. પાછળથી અમને ખબર પડી કે મદિનાઓ થયાં અમારો કુતરો ઈંડા અને બીઝનું જે મરે તે ઝોગે લાવતો અને કાચેકાચા ખાઈ જતો. આ મેંને અમારા કેટલાક મિત્રોને નબળા બાલુ હતી.

અમારુ નાનું મંડળ મી ગાંધી, મારા પતિ, હું તથા એક યુરોપિયન મહેમાન—મયા જોરાકનુ ખાસ કરીને શાક અને ફળોની આહાર તરીકેની કૌમતની વાત કરતા હતા. જો કાયા નહિ તો, પોષક તત્વને જરા પણ ઈર્ષ્ય પહોચાડવા સિવાય રાધેના, શાક તથા ફળ માત્ર ઈળિયા સિવાય આખાને આખા ખાઈ જવાના હતા.

હું જેમ આગળ કહી ગઈ તેમ મારે અને મી ગાંધીને આવી ચર્ચા વારંવાર થતી હતી પણ અમારા મીજમાન ગાંધીનાદમાં હમણા જ દાખલ થયા હતા અને તેનવા ચેના હોવાથી તે સંપૂર્ણ રીતે અજમાયશ કરવા માગતા હતા.

મારા પતિએ અસરકારક રીતે કહ્યું “ટમેટા હમેશા છાલ સહિત ખાવા જોઈએ”

મે જવાબ આપ્યો ‘જો તે છાલ બહુ ચગડ ન હોય તો મને વાઘો નથી

મી ગાંધી બોલી ઉઠ્યા ‘છાલ ખડખડી હોય છે જેની શરીરને જરૂર છે તેનાથી બહાર કાઢી નાખવાની ક્રિયાને મદદ મળે છે બટેટામાં પણ જાન પછી તરતજ ખનિજ લવણ હોય છે અને તેથી તે હમેશા જાનસહિત રાંધવા જોઈએ અને છાલનો પણ ખાવામાં ઉપયોગ કરવા જોઈએ”

મે વચ્ચે મધ્યે ‘રાધેલા બટેટા માટે બધું ઠીક છે”

મી ગાંધીએ આગળ ચતાવ્યું ‘કામીજની ખરી કીમત જો પાણીમાં તેને બાફ્યું હોય તેમાં છે માણસો તે પાણી પીછને કામીજ ફેકી દે તો પણ ચાતે’

અમારા મીજમાને કહ્યું “બટેટાની છાલનો ‘સુપ’

સારો થઈ શકે, અલખત તેને પહેલાં ખરાખર ઘસીને સાફ કરવાં જોઈએ ” આમ કહી તેણે આશાજનક રીતે મારા સામું જોયું.

મેં કહ્યું “ મીઠું અગર કંઈપણ નાખ્યા વિનાના ડોળી-જના પાણીની અમે અજમાયશ કરી છે. મારા પતિને તે બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું અને તેથી તેણે દોઢપીટ તે પાણી પીધું. પરંતુ તે દિવસે તેમની તબિયત ખરાખર ન રહેવાથી તે આંદિસે જઈ શક્યા નહિ ! મને બટેટાંની છાલ તો લાવતી નથી તેથી તેની છાલનો ‘ સૂપ ’ મને નહિ લાવે તેની મને ખાતરી છે. ”

મી. ગાંધીએ માગ પ્રતિ કરીને કહ્યું “ તમે તેની અજમાયશ કરી છે ? ”

“ મેં છાલવાળાં બાફેલ બટેટાંનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તેથી હું માંદો થઈ ગઈ હતી. ”

મી. ગાંધીએ હસતાં કહ્યું, “ ના. તેથી તમે માંદા ચાર નહિ. ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ પરિણામ ઉપરથી હું જાણું છું કે હું માંદો થઈ ગઈ હતી. કોઈપણ રીતે મને તેની વસ્તુઓ પર્ગદ નથી. ”

અમારા મીઠમાને જરા અધીરાપથી કહ્યું “ આધુનિક જીવનમાં આપણા શોષ દુષિત થઈ ગયા છે અને છાલ કેંકડી દહને આપણે ખોરાકનો શ્રેષ્ઠ ભાગ ગુમાવી દઈએ છીએ. ”

મી. ગાંધીએ ટેકા આપ્યો. “ હા. કુદરતે ધારેલ રીતે રહેવાનું આપણે બૂલી ગયાં છીએ અને પરિણામે આધુનિક

સુધારના દુઃખો ખમીને પગિણામ ભોગવીએ છીએ. ”

મેં દેખીતી નમ્રતાથી પૂછ્યું, “ જ્યારે આપણે તે વસ્તુઓ છાલ સહિત ખાતા ત્યારે આપણે કુદરતના આજ કરતા વધારે સાન્નિધ્યમાં હતા તેમ ધારે છો ? ”

માગ મીજમાને માગપ્રતિ તિગ્રકારયુક્ત અનુકં-
પાથી જોયું.

તેણે મક્કમપણે જવાબ આપ્યો, “ અવશ્યતઃ, આપણે હતા. ”

મી. ગાંધી મારા મીજમાન કરતા મને વધારે જાણુતા હોય હું હવે પછી શું કહીશ તે મંજૂરી આશ્ચર્ય પામતા હતાં.

મેં કહ્યું ‘ ત્યારે વાંદરાઓ, કુદરતી સ્થિતિમાં હોવા છતાં ગાજર તથા સફરજનની છાલ ચાવીને કેમ ફેંકી દે છે ? કેળાની છાલ ઉખેડીને કેમ ફેંકી દે છે ? ’

મારા અતિથિએ મારા મતથી જુદા પડતા ઉત્સાહથી કહ્યું “ એમ બાબત નથી. ”

મેં વચ્ચેમાં કહ્યું “ તેમ જ છે. મી. ગાંધી, એ ખરું છે કે નહિ ? તમે જાણો છો કે વાંદરાઓ કદિ છાલ ખાતા નથી ખરું કે ? ”

આવા વિરુદ્ધ મત માટે મી. ગાંધી મને ઝાટકશે તેવી ખાત્રી સહિત અમારા મીજમાને મી. ગાંધી તરફ જોયું.

લવાહે શાંતિથી કહ્યું “ મને ભય છે કે મિસિ સાચાં છે. ”

પછી થોડો સમય શાંતિ પ્રસરી ગઈ જ મેં તોડી. મેં કહ્યું “ કુદરતી સ્થિતિમાં પણ પશુઓ ગાંધ્યા દિનાને ખોરાક ખાય તો તેથી એટલું જ સામીત થાય છે કે તેઓ રાંધતા શીખ્યા નથી. કાગળુકે જો તમે તેને મહેલી વસ્તુ—

દાખલા તરીકે હાથીને પુરી, કુકરને ગમે તે જાતનો રાંધેલ ખોરાક, વાંદરાઓને દરેક જાતની રાંધેલ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ— આપો તો તેઓ તે આનંદથી ખાય છે. ત્યારે શું બને છે? રાંધેલો ખોરાક લેવાની ના પાડવાની વૃત્તિ જાગૃત કરવામાં મદદ ન કરીને, કુદરત અવળે રસ્તે ચાલે છે? ” કોઈએ, મને જવાબ આપ્યો નહિ પરંતુ મી. ગાંધી ધીમું હસ્યા અને મારા મીઝમાન ખીજાયલા દેખાયા.

X

X

X

મને ફેટલીક વાર લાગે છે કે મી. ગાંધીને આવી અર્થાર્થ રસ પડવાનું કારણ તેની ખરી કીંમતનું નહોતું પરંતુ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ સાંભળવાનું તેને મળી આવે તથા હું મારા મતનું ખૂબ જોસથી પ્રતિપાદન કરું તે સાંભળવાનું તેને ગમતું, તે હતું. ફેટલીક વાર તેને મારી ટીકા સંપૂર્ણતઃ ગમતી નહિ તોપણ તે સાંભળવાનું તેને ગમતું. એક વખત તેણે મને કહ્યું. “ કોઈપણ સંપૂર્ણતઃ સાચું હોય તેમ તમે કદિ માનો છો? ”

“ ના. હું ધારતી નથી. સંપૂર્ણતઃ સાચું ચવાને માટે મનુષ્યને અનંત ડહાપણ અને જ્ઞાન હોવાં જોઈએ જે કોઈનામાં નથી.” પ્રશ્ન રુપે પણ આખના ચમકારા સહિત તેણે પૂછ્યું “ ત્યારે તમે કોઈ પાસે માયું નમાવતા નથી? ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ હું કોઈપણ માણસ પાસે મારી જીવિને સંપૂર્ણતઃ પરાજય પમાડતી નથી. ”

તેણે હસીને કહ્યું “ ત્યારે તમે કોઈને તમારા કરતાં ઉચ્ચ તરીકે સ્વીકારતા નથી? ”

“હું જાણુ છું કે તે તો ખૂબ અહંકાર બર્ણ લાગે છે. પરંતુ હું માનું છું કે હું સત્યની શોધમાં છું સંપૂર્ણ સત્ય કોઈ માણસ પાસે હોતું નથી.”

તેણે પૂછ્યું “તમે ધારો છો કે તે તમને કદિ મળી શકશે ?”

“ના, જો હું ધારું કે મને તે મળ્યું તો મારે જાણવું જોઈએ કે તે સત્ય હોય શકે નહિ મારું પરિમિત મન અપરિમિતની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ ત્યારે મને તે મળે તો ક્યાથી ?”

મી ગાંધીએ લગભગ દીલ્લીની ચતા કહ્યું, “ત્યારે તમને કદિ શાંતિ મળશે નહિ.”

x

x

x

બીજે પ્રસંગે કુદરતી જીવન અને જાળકોની કેળવણી સંબંધી હકીકતના જવાબમાં મેં મી ગાંધીને પ્રશ્ન કર્યો

“કુદરતી કેને કહેવું ? આપણે અરેબ તો જાણતા નથી.”

તેણે કહ્યું “પણ આપણે જાણીએ છીએ જો આપણે ધ્યાન દઇને સાંભળીએ તો કુદરત આપણી પ્રેરણાદાર તદ્દન સ્પષ્ટ બોલે છે.”

મેં કહ્યું, “હું તે સાથે મળતી ચતી નથી તે ખરું ન હોવાનું મારી ભુદ્ધિ મને વારંવાર કહેતી અને હવે અનુભવથી તે વાત સિદ્ધ થાય છે આપણું જાણપણું સમસ્ત જીવન આપણી કુદરતી ભુદ્ધિની કેળવણી છે.”

મી ગાંધીએ કહ્યું “ત્યા જ આપણી બૂલ થાય છે. ત્યા જ આપણે મતભેદ છે.”

“ પણ બાળકોને તેમની મરજી મુજબ કરવા દઈએ તો તેઓનું કોઈ સમાજના સભ્ય તરીકે રહી શકવાનું અસંભવિત છે. કેમકે તેમને કુદરતી કાર્યોની પણ કેળવણી આપવાની હોય છે. જો તેઓને ટટાર ચાલવાનું શીખવવામાં ન આવે અને તેમ કરવામાં તેમને ઉત્તેજન ન મળે તો હું નથી માનતી કે તેઓ સીધા આવે. ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું. “ તેઓ ચોક્કસ ચાલશે. માણસે સીધા ચાલવું તે કુદરતી છે. ”

“ ના. તમે જે અર્થમાં શબ્દ વાપરો છો તે અર્થમાં કુદરતી હોય તેમ હું માનતી નથી. મનુષ્ય તેમ કરી શકે તે કુદરતી છે પરંતુ હું માનું છું કે બાળકોને ન શીખવવામાં આવે તો તેઓ વાંદરા માફક ચાલશે. આપણે હમણાં જ વાત સાબળી હતી કે બોર લોકોના બેનરમાંથી એક બાળકને વાંદરા ઉપાડી ગયા હતા. વર્ષો પછી જ્યારે તે મળ્યું ત્યારે તે ચાલવામાં હાથ તથા પગનો ઉપયોગ કરતું હતું. જો શીખવાડવામાં ન આવે તો બાળકો બોલતાં પણ શીખશે નહિ. તેઓ કુકરના જેવો વિચિત્ર અવાજ કરશે. ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “ તમે અતિશયોક્તિ કરો છો. તમે જે કહો છો તે તમે માનતા નથી. ”

મેં જવાબ આપ્યો “ મારી વાત મુદ્દાસર છે અને જે હું કહું છું તે સાચું હોવાનું માનું છું. મનુષ્યજીવનને લગતા ગુણો પ્રદર્શિત કરવાની મારા બાળકમાં શક્તિ છે પણ તે વ્યક્ત કરવા માટે તેને કેળવવાની મને જરૂર સમજાય છે. દરેક માતા અને પરિચારિકા જાણે છે કે બાળકની જીંદગીના

શરુઆતના વર્ષોમાં તે તેની કુદરતી બુદ્ધિને ખીણવી રહે છે. એક જ વાતનો વિચાર કરે. બાળક જે વસ્તુ જુએ તે મોઢામાં મુકે છે, જે તે ઝેર હોય તો તે તરત મરી જાય. તેણે કોલસા અથવા ઝેરી વસ્તુ ન ખાવી તેમ કુદરત તેને શીખવતી નથી—ને—

મી. ગાંધીએ હસતાં હસતાં વચ્ચમાં કહ્યું, “જીવનના કુદરતી સંન્નેગોમાં તેને કોલસો મળે જ નહિ.”

મેં તરત જ સામો જવાબ આપ્યો “પણ તેને ઝેર ઘણી સહેલાઈથી મળી શકે.”

મી. ગાંધીએ કહ્યું, “ના. તમારી દલીલ ખોટી છે. જે તેમ ન હોય તો આપણે મનુષ્ય તરીકે જીવ્યા ન હોત. કુદરત આપણને માર્ગ બતાવી આપણું રક્ષણ કરે છે.”

“હું ધારું છું કે કુદરત મનુષ્યના મન મારફત આપણને રસ્તો દેખાડે છે અને માણસનું મન પણ કુદરત છે. આ કુદરત અને આ નહિ તેમ તમે ક્યાં કહી શકો?”

મી. ગાંધીએ છેવટે જવાબ આપ્યો, “માયાળુ કુદરતના કાર્યો અને મનુષ્યના વિચારોને પરિણામે ઉત્પન્ન થતા અનિષ્ટ વચ્ચે હું ધારું છું કે એક રેખા દોરેલી છે.”

x

x

x

થોડાં અઠવાડિયાં વીતી ગયા અને અમે ફરીથી બાળકોની ફળવણીની વાત કરતા હતા. તે વખતે તે વિષય મારા પોતાના નાના બાળકના ઝડપી વિકાસને અંગે ખાસ મોખરે હતો. તેને મરજી મુજબ વર્તવા દેવાના મારા અખતરા મને સતોષકારક જણાયા નહોતા. અને હવે જન્મતી વખતે ખુર-

શીમા બેસવાને તથા ચમચાવતી તેની મેળે ખાનાની કેળવણી આપવાનો હું યતન કરતી હતી. એક દિવસ તે ગંઢાખી ઉધી કરી એક હાથવતી દુધ તથા ડબલરોટી લેવા લાગ્યો. અને ખીખ હાથવતી ચમચો પકડી કચરાવાળો ખોરાક ભેગો કરવા લાગ્યો. મેં તેની ભૂલ સુધારી અને તેણે હમેશ માફક વિરોધ ઉઠાવ્યો. મી. ગાંધી તે વખતે ઓરડામાં હતા.

મેં તેને કહ્યું, “તમે જુઓ છો તે સંપૂર્ણ રીતે કુદરતી છે પણ તેને તેમ કરવા દેવું જોઈએ નહિ તેમજ હું તેને હાથવતી દુધરોટી ખાવા દઈશ નહિ. કેમકે તેણે કાંઈ પણ સમાજના સભ્ય થવું હોય તો ખીખ સળ્યો કરે તે પ્રમાણે કરતાં તેણે શીખવું જોઈએ. મને ખય લાગે છે કે તેમા પ્રેરણાનું કંઈ ચાલશે નહિ.”

મી. ગાંધીએ કહ્યું. “પણ જ્યારે તેને ભૂખ લાગે અને ખોરાકની જરૂર જણાય ત્યારે તેને ખવરાવવામાં પ્રેરણાનું કાંઈ બરાબર છે. જ્યારે દેખીતી રીતે તેને જરૂર ન હોય ત્યારે તેને ખોરાક ખાવાની ફરજ પાડે નહિ.”

મેં જવાબ આપ્યો, “તેને ખોરાકની જરૂર નથી એમ નથી. હમણાં તેને જરૂર નથી પણ તે સમજવું નથી કે જમીન પર તે ફેંટી દઈને પોતાની પામેની રકામીમાં પણ તે ગંધી થકે. તેના આગળા વતી ગંદી રોટલીના ટુકડા ઉચકવા હું તેને જમીન પર ઘુંટણિયે ચાલવા કેમ દઉં?”

“પણ કદી રીતે ખાતું તે માત્ર પ્રધાનો પ્રશ્ન છે. પ્રેરણાની દૃષ્ટિએ તો બાળક આંગળીઓ વતી ખાય છે. તેને

તેમ ન કરવાનું તમે શીખવો પરંતુ ને તમે છરીકાંટા લખો તો તે કુદરત બણી પાછું વળશે. ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ હું જાણું છું કે આ બધો માત્ર પ્રયાનો પ્રશ્ન છે અને હું માનું છું કે ને આપણે જંગલમાં રહી આપણી આંતરિક પ્રેરણા પ્રમાણે વરતીએ તો તેમ કરવું તદ્દન બરાબર છે. પણ એક વ્યક્તિ માટે જંગલમાં જે સારું ગણાય તે સુધરેલી સમાજના સભ્ય તરીકે સારું ગણાય તે સૂચન હું સ્વીકારતી નથી. ”

“ પણ માણસની પ્રેરણા જંગલમાં તો સાચી હતી તેમ તમે માનો છો ? ”

“ હા, હું તે જંગલમાં રહે ત્યાં સુધી મને તે માન્ય છે. પરંતુ ત્યાંથી દૂર જતા જ તે પ્રેરણા તદ્દન ખોટી થઈ શકે. ”

“ પણ તેમાં પ્રેરણાનો નહિ પણ સ્થિતિનો વાંક ગણવો નોંધ્યો. એ જ અત્યારે હિંદના ઘણા લોકોને લાગુ પડે છે. તેઓની પ્રેરણા અને ટેવો ગામડા માટે બરાબર છે પણ શહેર માટે ખોટી છે. ”

મેં પૂછ્યું, “ ત્યારે પ્રેરણા આપણી ખરી માર્ગદર્શક ખરીને ? ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું, “ આપણે મૂળ મુદ્દો વીસરી જઈએ છીએ. આપણે તો બાળકની કેળવણીની વાત કરતા હતા. ”

મેં કહ્યું, “ હા, તમે એમ ધારતા લાગો છો, કે, એમ ધારો છે તેમ મનાવવા માગો છો કે, બાળકોને પોતાની એકે મોટાં થવા દેવા અને તાલીમથી બગાડવા ન નોંધ્યો. ”

“ મારા કહેવાનો અર્થ આ છે: બાળકોમાં પ્રભુનો અંશ છે, પરંતુ સમાજ તેને એટલો ઢાંકી દે છે કે તેઓ તે વાત બૂલી જાય છે અથવા તો તે અંશ નાશ પામે છે.”

મેં જવાબ આપ્યો, “ પરંતુ બાળકને કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવા દેવામાં ન આવે તો પ્રભુનો અંશ નાશ પામતો નથી. દાખલા તરીકે અમચાવતી ખાવું કે સાશુવતી દાય ધોવા અથવા તો કાતરવતી નખ ઉતારવાથી તેના હૃદયમાં રહેલા પ્રભુનું તેનું જ્ઞાન ઓછું થશે નહિ. સુધરેલા જીવનમાંથી તેમ જ દિમાકપમાંથી સતો બહાર પડ્યા છે.”

મી. ગાંધીએ કહ્યું, “ હા, પણ તેની વિરુદ્ધ ચર્ચને, તેને અંગે નહિ. ”

“ તમે એમ ધારો છો કે જો કુદરતને જોળે બાળકોને મુખી દમ્મએ તો તે કુલની માફક પુરાં ખીલશે ? હું તો તેમ ધારતી નથી. વાડીમાં પણ માણી જ ઉત્તમ કુમેાને વિકસવામાં મદદ કરે છે. ગૂળ રિયતિ કરતાં સંજાળ લેવાયલી રિયતિમાં તે તદ્દન જુદા થાય છે. ”

“ હા, ને જુદા થાય છે. તેઓ દેખાવથી આંખને ખુશ કરે છે, પણ કુવનો આત્મા, તેની સુગંધ, આ ક્રિયામાં નષ્ટ થાય છે. ”

ખીજા ધરોની માફક તે, નાના ધરનો અંત આવ્યો. ધરનું લાકું ઉતારી નાખ્યું. ફર્નિચર વેચી નાખ્યું અને હું મારાં બે બાળકોને લઈ થોડા મહિના ડરબન રહેવા ગઈ. મારા પતિ મી. ગાંધી સાથે જોહન્સબર્ગમાં રહ્યા. સગલગ એક મહિના પછી મને મી. ગાંધી તરફથી એક અગત્યનો ઘણો ઉપયોગી પત્ર મળ્યો.

તેણે લખ્યું કે “ તમે જોશો કે તમારા પતિને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ સંબંધી મદદ મેળવવા હિંદમાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી તે કેટલાક મહિના-કદાચ વર્ષ કે તેથી વધારે તમારાથી દૂર રહેશે. બે તમે પહેલાંથી તમારી પરવાનગી ન આપો તો હું તેને જવાની જા પાડીશ નહિ. હું કોઈ પણ રીતે દબાણ લાવવા માગતો નથી પણ તમને

જે યોગ્ય લાગે તે તમારે કરવું અને તમે જે કરશો તેની સાથે હું તથા તમારા પતિ સમત થઈશું । ” આ પત્ર મી ગાંધીની વિશિષ્ટતા બતાવી આપતો હતો. કેમકે તેણે જેમ હમેશા કરતા તેમ સબધ ધરાવતી બીજી વ્યક્તિ પર નિર્ણયની નૈતિક જવાબદારી છોડી હતી. પણ તેમા સીધું સૂચન તો નહિ પણ એવી લાગણી વ્યક્ત કરી હતી કે, પોતે કરેલ નિર્ણય કરતા જુદો નિર્ણય આવે તો તે ખોટું થશે કહેવાની જરૂર નથી કે મે સમતિ આપી અને મારા પતિ મોડા દિવસ ડગ્મનમા મારી સાથે આવીને રહ્યા. અમે ફરીથી પાછા દક્ષિણ આફ્રિકામા ધર માડીએ ત્યાં મુધી ઇંગ્લંડમા રહેવાની મે ગોઠવણ કરી. ઇંગ્લંડ મારા ગયા પછી મોડા અંકવાડિયામા મી ગાંધી પણ દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓની રિયતિ સબધી બ્રિટિશ સરકારને મળવા માટે આવી પહોંચ્યા.

લંડનમા રહ્યા તે દરમિયાન હું તેને ઓછામા ઓછું અંકવાડિયામા એક વખત મળતી. બુધ્ધિવાર તો વધારે વખત મળતી. ઇંગ્લંડની આ મુલાકાત વખતે તેને મારી સગી બે અંગ્રેજ બાઇઓ મળી આ બાઇઓ ફિનિક્સ સરથાન સબધી હકીકત સાબગી તેના ૫૦ મોઢી પડી અને તેમા જાડાવાની પરવાનગી માગી. બન્ને સારી રીતે કેળવાયેલી હોઈને તેઓએ મત્રી તરીકેના અથવા વર્તમાન પત્રના કામની અથવા કાઢવા ધારેલી નિશાળના શિક્ષક તરીકેના કામની માગણી કરી. તે વિષય પર બુધ્ધિ વખત વાતચિત થઈ પણ તેમને ફિનિક્સ જવા દેવામા મી ગાંધીને જરાપણ ડહાપણ લાગ્યું નહિ. આખરે તેણે તેઓને મારી પાસે મોઢી મને

સૂચના કરવામાં આવી હતી કે મારે તેમની સાથે ખુદ્દા દિલથી સંરચાન સંબંધી હું જાણતી હોઉં તે બધું કહેવું અને પછી તેમને ફરીથી ચર્ચા કરવા તેની (મી. માંધીની) પાસે મોકલવી.

મેં તેઓની સાથે સંપૂર્ણ દિલ ખોલીને વાત કરી. જે કે અંગત રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં તેઓની હાજરી ધમ્મી હોત તો પણ હું જાણતી કે ત્યાંનું જીવન તેમને અનુકૂળ પડશે નહિ. તેથી મેં ફિનિક્સમાં પડનારી મુશ્કેલીઓ તેમને ખતાવી-ધરની આધુનિક સગવડોનો અભાવ-હવા અજવાળાની ખેંચ (જમીન ઉપર ઉભું કરેલ ઝુંપડું) નડાવાની ઓરડીનો અભાવ, સભ્ય સમાજનું નામ પણ નહિ, નહિ સંગીત કે નાટકશાળા, રેલ્વે સ્ટેશનથી માઈલો દૂર, પહોંચવા માટે વાહનનો અભાવ, સર્પથી જીંદગી બચાવવાની ચિંતા, માંદગી અથવા અકસ્માત પ્રસંગે માઈલો સુધી ડાકટર મળી શકે નહિ, તદ્દન સાદો ખોરાક. અને તેઓને જોઈએ તેવા ખોરાકના માત્ર ડાહ્યા મળી શકે. મેં તેમને કહ્યું કે તમારે જમીન ધોઈને લુછવી પડશે, તમારાં કપડાં હાથે ધોવાં પડશે, રસોઈ હાથે પકાવવી પડશે, અને પછી સાફ કરી ઠામ વાસણુ માંજવા પડશે. કપડાં અને બીજી જરૂરિયાત માટે તમને તદ્દન નજીવી રકમ આપવામાં આવશે અને ભવિષ્યના જરૂરી પ્રસંગ માટે તમે કંઈ બચાવી શકશો નહિ.

આ બધી વાસ્તવિક વિગતો વિષે આ બાઈબોલોએ વિચાર કર્યો નહોતો તે કહેવાની જરૂર નથી. આવી બાબતો વિષે તકલીફ લેવાની જરૂર તેમને કદિ જણાઈ નહોતી. ફિનિ-

કસ જેવા સ્થાનમાં સાદું જીવન એટલે ‘ ખરું સાદું જીવન ’ એવી તેમને કલ્પના આવી નહોતી. આ જીવન એટલે કુદ-રતની નજીક રહેવું, નહિ કે લંડનની નાટ્યભૂમિ પર દેખાડવામાં આવે છે તેવું જીવન. તેઓ તદ્દન નિરાશ થઈ અને પહેલાં તો મારી વાત માનવાને લગભગ અચકાણી. મારી હાજરીમાં તેઓ મી. ગાંધીને મળી અને મેં કરેલી વાત નર્મ સત્ય હતું કે તેમાં અતિશયોકિત હતી તે પૂછ્યું.

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ હા તે તદ્દન સાચું છે. તમારા જેવી ફળવણી પામેલ અંગ્રેજ બાળાઓ તેવું જ ધારે તેમ હું ધારું છું. મિત્ર સાચું કહે છે.”

એક કહ્યું “ અમે નોકર ન રાખી શકીએ ? ધોવા અગર સાફ કરવાના અગર તેવા બીજા કાર્યમાં અમારી શુદ્ધિનો વ્યય થવો ન જોઈએ.”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ નોકર રાખવાથી આખી વસાહતનો મુદો જ માર્યો જાય.”

“ ત્યારે મને લાય છે કે તેની સ્થિતિમાં અમે ત્યાં મુખે રહી શકીએ નહિ.”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ તમે શું અર્પણ કરી શકો છો તેના પર મુખનો આધાર છે નહિ કે તમે જે મેળવો તે પર. છતાં હું કશું કરું છું કે નો વસ્તુઓનું સદંતર મૂલ્ય પરિવર્તન તમે ન કરી શકો તો તમે ત્યાં મુખેથી રહી શકો નહિ તેમ જ બીજાઓને મુખ આપી શકો નહિ.”

બાપુઓ ગઈ નહિ. વધારે આનાકાની વિના તેઓએ

કચ્છુન કચ્છુ કે તેવા જીવનને અનુકૂળ થવાનું તેઓને માટે
અસંભવિત હતું. તેઓએ તો તે જીવન ખીજી જાતનું કલ્પ્યું હતું

તેમના ગયા પછી ગાંધી જરા રમુજી ગીતે પરતુ વિચાર-
રમા હોય તેમ હસ્યા

મે કહ્યું “હુ દિલ્લગીર છું” પણ હુ ધારુ છું કે
તેઓના દક્ષિણ આફ્રિકાના જવાથી કોઈને લાભ થયો હોત
નહિ અને તમને પણ તેથી ચિંતા થઈ હોત કેમકે તેમની
અગવડો માટે તમે પોતાને જોખમદાર ગણત અને પછી
તમારે તેમને પાછી મોકલવી પડત”

તેણે જવાબ આપ્યો, “હા, તે ખરું છે પણ તેઓ
આહી સુખી નથી તેમ તેઓ કહે છે તમારા મોટા શહેરનું
આધુનિક જીવન તદ્દન જોડું છે તેનાથી બધાને અસંતોષ
થાય છે, તમારે શું જોઈએ છીએ તેની તમને પોતાને ખબર
નથી ઉપયોગી છે તેમ માની તમે જીવનમાં વસ્તુઓનો ઢગ
પ્રેરો છો અને આ રીતે તમારા માટે કારાચક હોવા ડરો છો

x

x

x

મી ગાંધી લડનમાં લામો વખત રહ્યા નહોતા પરતુ
તેના અનેક પ્રેમાળ કાર્યોમાં તેના લડનનિવાસ દરમિયાનનું
નીચેનું મને યાદ છે મારી એક યુવાન સખી કોઈ ધધો
માટે ડીઘી મેગનના પ્રયત્ન કરતી હતી પરતુ પાસે પૈસા ન
હોનાથી અતિશય મુશ્કેલ સંજોગમાં હતી મી ગાંધીને
તે ઝાળખતા હતા અને એક દિવસે તેને વિષે, વાત નીખના
મે તેને કહ્યું, ‘મને—ની ચિંતા થાય છે હુ ધંધુ છું કે
તેને ઉછીના આપવા જેટલા પૈસા મારી પામે હોત તેને

મોર્ન તથા પગરખાંની ખાસ જરૂર છે પણ તે કેમ મેળવવા તે પ્રશ્ન છે. અલ્પખત નો આ વર્ષ વીતી જાય તો તે ગમે તે રીતે ચલાવી લેશે. પરંતુ અત્યારનો જ પ્રશ્ન છે. હું તેને મદદ કરી શકું તેમ હું ઈચ્છું છું ।”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ તેના વિષે ચિંતા ન કરો. તે મુશ્કેલીથી ગાંજી જાય તેમ નથી. તે નાર્હિમત નહિ થાય પણ ફોલોઅર્સ થવા ગોઠવણ કરશે. ”

આ વાતચિત પછી થોડા વખતે જ્યારે હું તેને મળી ત્યારે તેણે કહ્યું, “ હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છું. પોતાના તરફથી નાની બેટ તરીકે મી. ગાંધીએ બે પ્રૌઢ મોકલ્યા છે. ” તેથી અમને બધાને સંતોષ થાય તેમ મોર્ન તથા જુદા ખરીદાયાં. પણ મી. ગાંધીએ પોતે આ બનાવ વિષે મને કદિ વાત કરી નહિ.

ઈંગ્લંડની આ મુલાકાત વખતે તે સ્ત્રી હક્કની લડતની ધણી આગેવાન સ્ત્રીઓને મળ્યા. તેઓ જે કરતી હતી તેમાં તેણે ઘણો રસ બતાવ્યો અને પાછળના દિવસોમાં તે કહેતા કે “ હું બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ પાસેથી સત્યાગ્રહની કોમલ તથા રીત સંબંધી ઘણું શીખ્યો છું. ” દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજકીય લડતમાં તેણે આમાંની કેટલીક રીતો અમલમાં મુકી હતી. ખાસ કરીને મિસિસ ડેરબર સાથેના સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓના નાના મંડળના, તેણે ખૂબ વખાણ કર્યાં.

મને યાદ આવે છે કે એક પ્રસંગે જ્યારે અમે ઈંગ્લંડની સર્કન્જ (હક્ક) ચળવળ સંબંધી વાત કરતા હતા ત્યારે તેમાં એક લઘાયકવૃત્તિવાળો પણ ઉત્પન્ન થવા માટે અને

હિંસાત્મક નીતિચલણ કરવા માટે તેણે દિલગીરી દર્શાવી. તેણે કહ્યું, “ સ્ત્રીઓ પાસે પોતાનું શસ્ત્ર છે. તેઓએ માણસના અનિષ્ટ રસતાનું શા માટે અનુકરણ કરવું જોઈએ ? ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ જો કે દયાળુનક દેખાય છે તો પણ સ્ત્રીની નમ્રતા જ તેના વિનાશનું કારણ થઈ પડ્યું નથી ? ”

“ જો તે જાહેર જીવનમાં પુરુષની ચાલાકી અનુકરણ કરે તો દુનિયાની પ્રગતિમાં તે ફાળો આપી શકશે નહિ. ”

મેં કહ્યું, “ લડાયકવૃત્તિવાળા પક્ષમાંહેની કેટલીક સ્ત્રીઓ ખરેખર ઘણી નમ્ર છે. કદાચ તે સ્ત્રીની ઉત્ક્રાંતિનું હુંક વખતનું મોજું હોય. ”

“ તેમ પણ હોય, મિસિસ ડેસ્પાં પોતે અજાણ્ય સ્ત્રી છે. લંડનમાં મારે તેની સાથે ઘણી વાતચિત થઈ હતી અને હું તેનો પ્રશંસક બન્યો છું. આધ્યાત્મિક પ્રતિરોધની તેની હિમાયતની હું કદર કરી શકું છું. મિસિસ પેન્કહર્સ્ટ પણ સારી બાઇ છે. સ્ત્રીઓની સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલને શારીરિક બળની ધમકાથી ધક્કો પહોંચે તે વધારે દયાળુનક છે. ”

નૈતિક ચળવળ સંબંધી પણ મી. ગાંધીને પ્રેમ હતો. તેના કેટલાક સભ્યો મી. ગાંધીના સંસર્ગમાં આવ્યા. તે સાથેના સંબંધ, ત્યાર પછીના ચિંતા તથા મુશ્કેલીના વખતમાં પ્રોત્સાહક પત્ર બ્યવહારથી નીજાવી રાખવામાં આવ્યો. મી. ગાંધીના પત્રો હુંક અને મુદાસર હોવા છતાં તેમાં મૈત્રી તથા સમજ શક્તિ પુરેપુરાં દેખાઈ આવતાં હતાં.

વેસ્ટમિન્સ્ટર વિક્ટોરીયા સ્ટ્રીટમાં મકાનોની જે હાર અત્યારે ' એપી હાઉસ 'ના નામથી ઓળખાય છે તે ૧૬૦૬માં વેસ્ટમિન્સ્ટર પેલેસ હોટલ તરીકે ઓળખાતી હતી. તે સારી હોટલ હતી અને વચક્ષા વર્ગના ગ્રાહકોને ભોજન પુરું પાડતી હતી. બહાર પરદેશથી આવતા રાજ્યદ્વારી પુરુષો આહીંજ ઉતરતા હતા. સત્યાગ્રહની હિંસયાલ દરમિયાન મી. ગાંધી ઇંગ્લેન્ડની ખીજી મુલાકાત દરમિયાન આહીં રહ્યા હતા. જુદીજુદી જાતના અનેક લોકો તેને મળવા માટે આહીં આવતા.

જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેણે અતિથિ સત્કારનો પ્રેમ હતો તેમ આહીં પણ તેને તે પ્રદર્શિત કર્યો. મને લાગતું કે કેટલીક વાર, ત્યારે તેની આસપાસ સહૃદયી પ્રેમાળ લોકોનું ટોળું જામતું ત્યારે તે ખૂબ ખુશમિજનજનાં જણાતા હતા. લંડનમાં પણ આતિથ્ય તદ્દન સાદા પ્રકારનું હતું. હોટ-

હતા નોકરોને આ આતિથ્ય ગભરામણુ તથા રમુજનું સાધન થઈ પડ્યું હશે. તે વખતમાં એક ગૃહસ્થ, ગૃહસ્થની રીતે વર્તી શે તેમ ધારવામાં આવતું હતું. અને તેથી કોઈ વ્યક્તિ સામાજિક પ્રયાતો લાગ કરે તેને નોકર વર્ગ બહુ માન આપે તેમ ધારી શકાય નહિ.

હું ઈચ્છું છું કે મી. ગાંધી અને તેને મળવા આવનાર લોકો વિષે આ નોકરો અંદર અંદર શું વાતચિત કરતા હશે તે મેં જાણી હોત. બપોરના ભોજન વખતે આમંત્રણને અંગે અમે બારેક જણ વારંવાર તેના ખાનગી ઓરડામાં બેઠા થતા. વચ્ચેનું મધ્યભણી આજ્ઞાદિત થયેલ મેજ, જેના ઉપર મી. ગાંધીના પુસ્તકો પડ્યાં રહેતાં તે પહેલાં સાફ કરવામાં આવતું. પુસ્તકો અને કાગળોનો જગીનપર ઢગલો થતો. પછી ટેબલ પર વર્તમાનપત્ર પાથરવામાં આવતું અને નારંગી, સફરજન, કેળાં, કોઈવાર દ્રાક્ષ જથ્થાબંધ તૈયાર રાખવામાં આવતા. મી. ગાંધી પછી નોકરને ટકારી મારી બોલાવતા અને ઘોળું ખમીશ અને કુમતાવાજો ડગલો પહે-રેલો નોકર, બ્યારે હાજર થતો ત્યારે જેની ઇચ્છા હોય તેને માટે મી. ગાંધી આ તથા ટોરટ (ખાખરી) તથા કેટ-લોક રકાખી મંગાવતા. નોકર ઓરડામાં ચારે તરફ નજર નાંખીને ચાલે તાટ મુકવા જેટલી જગ્યા ટેબલ પર કરીને ગંભીરતાથી ચાલ્યો જતો. તરત જ ચાનો રુપાનો ખુમચો અંદર આવતો. પછી અમે ખાતાં, પીતાં, વાતો કરતાં અને હસતાં કામપર બેસતાં. કેટલાક ઉભા રહેતાં અથવા આમ તેમ ચાલતા અને કાચલીઓ ઓરડામાં ફાવે તેમ ફેંકતી,

કાગળથી આચ્છાદિત થયેલા ટેબલ પર નારંગીનો રસ ઢાળાતો અને મોજન પછી, જાણે અસંખ્ય નિશાળીઆઓનો ટાળાને છુટી મુકી હોય તેવો ઓરડો દેખાતો હતો. નારંગી તથા કેળાં તથા સફરજનની છાલને કાગળમાં નાખીને હું તેને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરતી હતી. પછી ટાકરી વગાડાતી અને ગંભીર મુખમુદ્રાવાળો પરિચારક અંદર આવીને કચરો સાફ કરી જતો. ઓરડાના કચરા તથા ગંદકીની મી. ગાંધી પર જરાપણુ અસર થતી નહિ અને કચરો સાફ કરતી વખતે નોકર પોતાનું ગંભીરપણું કદિપણુ અદશ્ય થવા દેતો નહિ. તે વખતે બધી મજાક લાગતી હતી. સ્થિતિ ચુસ્તતાને તોડી પાડવાથી આમાં ઓર આનંદ આવતો હતો. પણ નોકરો આ વિષે શું ધારતા તેની મને નવાઈ લાગે છે !

X

X

X

હોટલમાં હું મી. ગાંધીને અનેક વખત મળવા જતી તે દરમિયાન એક વખતે નીચેની વાતચિત થઈ. થોડો સમય અમે બન્ને એકલાં હતાં અને મારા વ્હાલા મિત્રોની તેણે એક બે દિવસ અગાઉ મુલાકાત લીધી હતી, તે સંબંધી વાતચિત ચાલતી હતી. મારા મિત્રો તે વખતે મુશ્કેલીમાં હતા અને જો કે હું જાણતી હતી કે મી. ગાંધીની તેમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ હતી તોપણ મને લાગ્યું કે તે આખા બનાવ પ્રત્યે અધીરાર્ષની દૃષ્ટિએ જોતા હતા.

તેણે કહ્યું “ તે વિષે તેઓએ આટલી ચિંતા શા માટે કરવી જોઈએ ? બધો પ્રશ્ન ફક્ત પૈસાનો જ છે. જો તેઓ અત્યારનાં મોજશોખના જીવનનો ત્યાગ કરીને સાદું જીવન

ગાળે તો પછી ચિંતાનું કંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ.”

મેં જવાબ આપ્યો “તે જોટલું સહેલું નથી અને તેમની રહેણીકરણી ખર્ચાળ નથી.”

“પણ તેઓ પોતાના સાધન કરતાં વધારે ખર્ચે છે જે પ્રમાણિક નથી.”

“કેમજે તેમની આવકમાં અણુધાર્યો ઘટાડો થઈ ગયો છે. મી. ખી—જે ધંધો કરે છે તેવો ધંધો અત્યારના સંજોગોમાં ખીજે થતો નથી.”

“તો પછી ધરને છોડી દઈ ગામડામાં મુંપકું તેઓ શા માટે લેતા નથી?”

“તેથી બહુ રાહત નહિ મળે અને વળી તે અમલમાં મુકી શકાય તેમ નથી.”

મી. ગાંધીએ આગળ ચલાવ્યું “અને તેઓ ચાકરડી રાખે છે. તેને શા માટે રજા ન આપવી? ડોરા ઘેર રહીને તેની માની સંભાળ કેમ રાખતી નથી?”

“ડોરા પોતે કમાણી કરે છે. જો તે મુકી દે તો તેથી ધરને ફાયદો નહિ થાય.”

મી. ગાંધીએ પૂછ્યું. “મિસિસ ખી—ધરનું કામ ન કરે?” મેં જવાબ આપ્યો. “તેણે આખી જીંદગીમાં મહેનતનું કામ કરેલ નથી.”

“ત્યારે તેમ કરવાનું તે શા માટે ન શીખે?”

“તે કરી શકે જ નહિ. તેની તબિયત તેને કામ કરવા દે તેવી નથી.”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “મુશ્કેલી એ છે કે આખું ઘર

નકામી વસ્તુઓથી ભરાઈ ગયું છે. તેણે તે બધું કાઢી નાખવું જોઈએ. રજા ભગઈ જાય તેવી શેતરંજીઓ વાળવા માટે તથા ચીનાઈ માટીની હજારો વસ્તુઓ સાફ કરવા માટે નોકર ગાખવા કરતાં તે વસ્તુઓને ફેંકી દેવામાં શું નુકશાન છે ?”

“ મને ખ્યાલ છે કે મિસિસ બી—જેવા લોકોનું માનસ તમે સમજતા નથી. તેઓ એક રીતે ભલા માણસો છે પરંતુ તમે સૂચવો છો તેવું જીવન તેઓ સહન કરી શકે નહિ. તેઓ મરી જાય ! ”

“ તો પછી તેમની ચિંતા કરવી નકામી છે. તેમને પોતાનું ફાડી લેવા દેવું જોઈએ. આવા લોકો વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે તે જ દુઃખ છે. અને તેને અંગે તેમને ચિંતા ભોગવવી પડે છે. આવી વસ્તુઓ મેળવવા તથા ભેગી કરવા તેઓ મહેનત તથા ચિંતા કરે છે અને જો તે છોડી દેવી પડે તો જીવી શકતા નથી. જો આપણા જીવનને વસ્તુઓથી ભરી દઈએ તો કદિ સુખ મળી શકશે નહિ. ” મને થયું કે વિષયની આગળ ચર્ચા કરવી નકામી છે. મી. ગાંધીના કહેવામાં ધણું તથ્ય હતું તે પણ મને સમજાયું. પણ તે સંપૂર્ણ સત્ય નહોતું અને સત્યનો અમુક અંશ પ્રેરણા કરતો ન હોવાથી ધણા લોકોને મુંઝવણ પડતી હતી.

બીજા પ્રસંગે મી. ગાંધી વસ્તુઓના કબજાના દાસત્વ સંબંધી વાત કરતા હતા ત્યારે મેં કહ્યું. “ લોકો કબજા ન છોડી શકે એમ તમે કહો છો ત્યારે તમારી બૂલ થતી હોય તેમ હું ધારું છું. લોકો કબજાનો મોહ મુકી શકે અને તેમને નુકશાન પણ ન થાય. ”

“ત્યારે તે રાખવા માટે તેઓ શા માટે આટલો સખત પ્રયત્ન કરે છે ?”

મેં જવાબ આપ્યો “વસ્તુઓ રાખવી અને તેનું જતન કરવું તે કેટલાક લોકોને વિચિત્ર સિદ્ધાંત અથવા નિયમ જણાશે. તેઓને અમુક વસ્તુઓ વારસામાં યા ખીજી રીતે મળે છે અને તેથી તેની સંભાળ રાખવાની તેઓ ફરજ સમજે છે.”

“ખરાબર તે વસ્તુઓથી મુક્ત થવાને બદલે ફરજના ખોટા ખ્યાલમાં તેઓ જીવન વ્યતીત કરી નાંખે છે.”

મેં કહ્યું, “પણ મને ખાતરી છે કે કેટલાક માણસો એવા છે કે જેઓની પાસે ઘણી વસ્તુઓ હોય છે પરંતુ તેમાં તેઓ લિપ્ત હોતા નથી. તેઓ તદ્દન સહેલાઈથી તેના ત્યાગ કરી શકે છે. મને તો ખાતરી છે કે અમુક ગરીબ વ્યક્તિ પાસે થોડી કીંમત વગરની વસ્તુઓ હોય છતાં તેનો રુચ્ચાસ માત્ર ન હોય. આવી વસ્તુઓના કબજાથી તે પોતાના આત્માનું અહિત કરે છે. એકંદરે, તમારી પાસે કેટલી વસ્તુઓ છે તે નહિ પરંતુ તમારી પાસેની વસ્તુઓને તમે કેઈ દૃષ્ટિથી જુઓ છો તેમાં જ ખરી કસોટી છે.”

“હા. તેમ જ છે. હિંદુ રાજર્ષિની એક વાર્તા છે. તેમાં એક દિવસે તેની પાસે એક સંન્યાસી આવ્યો, જેની પાસે કપડાનો ફક્ત એક ટુકડો હતો. સંન્યાસીના દેખાતા આત્મત્યાગની કસોટી કરવાની ઈચ્છાથી રાજાએ પોતાની દૈવીશક્તિથી પોતાના મહેલને આગ લગાડાવી. તેમાં બધી વસ્તુઓ સાથે સંન્યાસીનું કપડું પણ બળી ગયું. આ નુક-

શાનથી સંન્યાસીને ખૂબ દુઃખ થયું. તે ઉપરથી રામજી તેને કહ્યું. “તમારી પાસે તો લુગડાનો એક ટુકડો હતો, જેવો ખીન્નો સહેલાઈથી મળી શકશે. છતાં મારા સુંદર મહેલ તથા તેની અંદર રહેલી ફરીથી ન મળી શકે તેવી વસ્તુઓના નાશથી મને જે દીવંગીરી થઈ છે તેના કરતાં તમારા તુક-શાનથી તમને વધારે દીવંગીરી થઈ છે.

દહો મટાડવાની એક સંસ્થા સ્થાપવાની મી. ગાંધીની આશા ફળીભૂત ન થઈ, તે તેના દક્ષિણ આફ્રિકાનાં આ વર્ષોની કઠાય મોટી નિરાશા ગણી શકાય. તેને દહો મટાડવા પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ હતો. તંદુરસ્તીના મુખ્ય નિયમોનું તેને આંતર્ગત પણ હતું. જો આ ગુણોને પુરી રીતે જગવવામાં આવ્યા હોત તો તે અત્યારના મદાન, દહો મટાડનાર થઈ પડ્યા હોત. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે ગજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નોમાં તેનું ઇચ્છન એટલું મુશ્કેલીવાળું રહેતું કે આ પ્રકારના કાર્ય અથવા સતત અભ્યાસ માટે તેને સમય રહેતો નહિ. જ્યાં મુરોપિયન તથા ડિંદી લોકો જન્મે તેની મદદ તથા શિખામણ લેવા આવતા અને ઘણા માણુ-ઓને તેની સારવારથી સારો ફાયદો થતો હતો. તંદુરસ્તીના નિયમોની એક જમન સંસ્થાના શિક્ષણની કીમત વિશે હું

તેને ત્યારે પહેલી મળી ત્યારે, તેને ખાત્રી થઇ હતી, અને તે અંગે તેણે ધરમાં ટકીશ-કેબિનેટ બાથ, ઠંડા પાણીમાં હુબકા મારી શકાય તેવાં સાધન, અને અંદર તથા બહારના ઉપયોગ માટે પીચકારીની ગોઠવણ કરી હતી.

મારા ધ્યાનમાં એક દાખલો આવ્યો તે કેટલાક યુરો-પિયન મિત્રોના સંબંધી મી. સી. — નો હતો. મી. સી. — મહિનાઓ થયાં અનેકવાર ડાકટરી સારવાર નીચે હતા અને આખરે એપેન્ડિસાઇટિસ માટે ડાકટરોએ તાત્કાલિક શસ્ત્રક્રિયા કરવાની સલાહ આપી હતી. તેથી અમારા મિત્ર મી. ડી. — ને ખૂબ ચિંતા થઇ હતી. મી. ડી. — એ આવીને મી. ગાંધી સાથે વાતચિત કરી. હું તે વાતચિત દરમિયાન હાજર નહોતી પણ મને ખબર પડી કે પરિણામ એ આવ્યું કે મી. ડી. — મી. ગાંધી પાસેથી સીધા રાતના અગિયાર વાગ્યે તેના મિત્રને ઘેર ગયા અને તેને પીક પર પોતાના ઘેર, લગભગ એક માઈલ દૂર લાવ્યા ત્યાં મી. સી. — ને પથારીમાં સુવરાવીને પીચકારી મારવામાં આવી તેને અપવાસ કરાવ્યો. મી. ગાંધીની સૂચના પ્રમાણે મોટા ભાગે તેની સારવાર કરવામાં આવી અને સખત હુમલામાંથી તેને જલદી આરામ થયો. મી. ગાંધીને લાગ્યું કે દરદી સારો થયો છે કે તરત જ તેને નિરામિય દલકો ખોરાક આપવામાં આવ્યો અને તેને ધીમે ધીમે શક્તિ આવતી ગઇ. આ પછી ધણી વર્ષો સુધી મને તેનો પરિચય રહ્યો પરંતુ તે આંતરિક સ્વચ્છતા તથા ખોરાકને દૃઢપણે વળગી રહ્યા હતા અને તેથી જ દરદી તે મહિનાઓ સુધી માંદા રહ્યા હતા તેનો ફરી

કદિ હુમયો થયો નહોતો, અત્યારના આરોગ્ય મડળો તથા તેને વૈદકીય ટેકા આપનારા તરફથી અપાતી સલાહ અને સૂચનાઓનો મી ગાંધીએ પચીસ વર્ષ પહેલા ખૂબ ઉપયોગ કર્યો હતો. અત્યારે તો નિરામિષ ખોરાક લેવો તે લગભગ પ્રથા થઈ પડી છે અને તે ચોક્કસ રીતે માનવાળું ગણાય છે જ્યારે મનુષ્ય જુદા જુદા પત્રોમા આરોગ્ય વિષયક સૂચનાઓ વાચે છે ત્યારે તેને એમ લાગે છે કે કમજીવાતથી થતા નુકશાનની હમણા જ શોધ થઈ હશે પરંતુ વર્ષો પહેલા મી. ગાંધીને આની પુરેપુરી ખબર હતી અને તેથી તે શરીરના અદરના સચાને સાફ કરવાના તથા તેને તદુરસ્ત રાખવા માટે થોડે થોડે સમયે થોડો શુદ્ધ ખોરાક આપવાના સિદ્ધાંત પર કામ કરતા.

હિંદી મુશ્કેલીઓની શરૂઆતથી અત સુધીમા મે જે ખાસ ઇલાજ જાણ્યો તે મિસિસ ગાંધીને લગતો હતો તે વખતે તેની ઉંમર આઠીસ વર્ષની હતી અને લાંબા વખતથી તે દર્દથી પીડાતા હતા તેણે એક ડાક્ટરની સલાહ લીધી. તેણે તેની સાગવાગ કરી પરંતુ આખરે તેની સ્થિતિ ગંભીર થઈ તેનું દર્દ લાંબા વખતની લોહીની ક્ષીણતા હોવાનું નક્કો થયું તે વખતે તે ફિનિક્સમા રહેતા હતા, મી ગાંધી જોહન-સમર્ગમા રહેતા હતા અને હું અને મારા પતિ ડરમનમા રહેતા હતા એક રાત્રે અમને તથા ડાક્ટરને તેડી જવા માટે ફિનિક્સથી ખેપિયો આવ્યો. અમને ફિનિક્સ જવાની ઉછી ગાડી મળી અને અમે ચિતાવુર હદયે મિસિસ ગાંધીની પથારી પાસે નાતના અગિયાર અને બારની વચ્ચે પહોંચ્યા.

અમે તેને જોવાન અવસ્થામાં જોયા. ડાક્ટર મુઝાં વાળવા માટે ઔષધોપચાર કરતા હતા ત્યારે અમે, કુટુંબના બીજા સભ્યો સાથે રાહ જોતા હતા. રાત પસાર થઈ અને સવારમાં તરત જ મી. ગાંધીને તાર કરવામાં આવ્યો. મિસિસ ગાંધીને જ્યાં સુધી શક્તિ હતી ત્યાં સુધી જાણુને તેણે તબિ-ચતના ખખર આપી ચિંતા કરાવી નહોતી. પણ જોવાન અવસ્થા થતાં પરિસ્થિતિ તેના અંકુશ બહાર થઈ પડી. મી. ગાંધી બીજો દિવસે આવ્યા તે દરમિયાન મિસિસ ગાંધીની તબિયતમાં સહેજ સુધારો થયો હતો. પરંતુ તેમાંથી સાજ થવાની આશા અપાતી નહોતી. વધારેમાં વધારે એકથી એ અડવાડિયાં છાંદગી નભે તેમ હતું.

મી. ગાંધીએ બધું એક જાણુએ મુક્યું અને પોતાનો સ્વપ્નો સમય તેની સારવારમાં અર્પણ કર્યો. તેની લાનવાળા સ્થિતિમાં તેના પર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે કેમ તે મી. ગાંધીએ પૂછ્યું. મિસિસ ગાંધીએ હા પાડી. પછી તેણે કહ્યું. “તમે મને મારા ઉપાયો અજમાવવા દેશો ?” આની પણ તેણે હા પાડી. પોતાને મી. ગાંધીની દેખરેખ નીચે સદંતર મુકી. આ પછી તેણે બધી દવાઓ બંધ કરી અને દર્દીને માંસતું સત્વ લેવાની ફરજ પાડવાનો યત્ન કરવાની ડાક્ટરને ના પાડી. ડાક્ટર મી. ગાંધી પર ખૂબ ગુસ્સે થયા પણ મી. ગાંધી અચળ રહ્યા. પછી નિરાશામાં તથા ગુસ્સામાં ડાક્ટરે કેસ પડતો મુક્યો.

બીજા એ અડવાડિયા સુધી મી. ગાંધી તેની પત્નીના બિજાનાથી ભાગ્યે જ દૂર જતા. તે થોડે થોડે સમયે તેને

હીંબુનો રસ આપતા. આ સિવાય કોઈ જાતનો ખોરાક કે પ્રવાહી પ્રદાર્ય તેને આપવામાં આવતો નહિ. તે પોતાની શાંત ધૃત્વ શક્તિ તેનામાં રહેતા અને માંદી અને જરૂરી તમામ ફરજો બજાવતા હતા. આ જો અકવાડિયા મિસિસ ગાંધી અર્ધ ભાનવાળી સ્થિતિમાં જીવન ચુક કરતા હતા. પરંતુ તે વખતના અને દેખી શકાય તેવો ફેરફાર જણાયો. ભાનવાળી સ્થિતિનો વખત વધ્યો, ઉંઘ સારી રીતે આવવા લાગી, જળધરનો સોજો ઝોછો થયો અને આંખ વધારે ચોખ્ખી જણાવા લાગી. પછી ધીમે ધીમે થોડા ફળ અને દુધ અને છેવટે મસાલા વગરના શાક તથા દાળ આપવામાં આવ્યા. એક પણ ઉચ્ચા સિવાય મિસિસ ગાંધીને ધીમે પણ ચોક્કસ ફાયદો થયો. જે કે વાતને વીસ વર્ષો થઈ ગયાં છે છતાં ઘણું અગવડ ભર્યું અને મહેનતુ જીવન ગાળવા છતાં તેને ગંભીર માંદગી આવી નથી. લાંબા સમયની લોહી ફીણતામાંથી મિસિસ ગાંધીની તે વખતે થયેલી રોગમુક્તિ એક અમત્કાર જેવી હતી. કેમકે તે દર્દી જીવલેણ ગળાતું અને રોગ મુક્તિના બહુ ઓછા દાખલા નોંધાયા હતા. મી. ગાંધીને ખજર હતી ત્યાં સુધી તે ચોક્કસપણે હીંબુનો રસ તથા માનસિક પ્રભાવ પર, આગળ કોઈ માંદા માણસની સારવાર થઈ નહોતી. જે જે ડાક્ટરોએ આ જાણ્યું અથવા સાંભળ્યું તેમના મનથી તે મહાન કાવડો હતો.

અજાત મી. ગાંધીના આરોગ્યના ફેટવાક પ્રયોગો હતા-પણ ભરેલા તેમજ દિનકર્તા નહોતા. આવો એક પ્રયોગ મારા પહેલા આગક પર કરવામાં આવ્યો હતો. તે જ્યારે

દોઢ મહિનાનું હતું ત્યારે તેને નિયમિત ઝાડો લાવવા માટે પેકુ ૫૨ ઠંડી માટી લગાડવામાં આવી. આથી બાળક ચીસો-ચીસ પાડવા લાગ્યું અને તેનું શરીર અકડ ધઇ ગયું. મેં પ્લાર્ટરને ફેંકી દઇ બાળકને ગરમાવો લાવવા મારા શરીર સાથે દબાવ્યું અને સફાગ્યે તે તરતજ સાચું થઈ ગયું. પણ ખીજ ધણી પ્રસંગોએ માટી ઉમરના બાળકોને તથા આંધેઈ વયના માણસોને મી. ગાંધીએ લગાડેલી ઠંડી માટીથી શરીરના કોઈ પણ ભાગના સોજાને અતિ ફાયદો થવાનું હું બાંધું છું.

આ વર્ષોમાં પાછળ દૃષ્ટિ નાંખતાં, દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા જીવનની શરૂઆતના દિવસોમાં બનેલ એક બનાવ મને યાદ આવે છે, જેને લઈ સુસ્ત મત ધરાવતા ડાક્ટરો તથા તેની રીતભાત તરફ મી. ગાંધીને અણગમો પેદા થયો છે. લગભગ બાર વર્ષના, એક દિહી મિત્રના છોકરા ૫૨ ડાક્ટરોએ શસ્ત્ર ક્રિયા કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. મામાપો આથી ખૂબ બડકપા પરંતુ આખરે તેઓએ શસ્ત્ર ક્રિયા—જે તદ્દન સાદી હતી—કરવાની હા પાડી. પણ છોકરાની તંદુરસ્તી માટે તેઓને તે શસ્ત્ર ક્રિયા ધેર કરવાનું અને છોકરાની સંભાળ લેવા મી. ગાંધી હાજર રહે તે, અતિ જરૂરનું માન્યું. મી. ગાંધીમાં માઆપને એટલી અખૂટ શ્રદ્ધા હતી કે જો તે ત્યાં હાજર રહે તો જ બાળક સહીસલામત રહેશે તેમ તેઓને લાગ્યું. કમભાગ્યે શસ્ત્રક્રિયા સંતોષકારક રીતે ન થઈ. શસ્ત્ર ક્રિયાના દેખણ પર જ છોકરો મરણ પામ્યો અને મી. ગાંધીએ માન્યું કે સર્જન હુશિયાર ને સંભાળ રાખે તેવો નહોતો.

અને એક નિર્દોષ બાળકના-લગભગ-ખૂન વખતે પોતે હાજર રહ્યા હતા. માઆપની દિલ્લગીરીનો પાર નહોતો અને તેમના પર આવી પડેલી દિલ્લગીરી માટે પોતે જોખમદાર હોવાનું મી. ગાંધીને કાઈ અદૃશ્ય રીતે જણાયું. તેને લાગ્યું કે તે તેમની પ્રત્યેની ફરજમાં ચૂક્યા હતા. બહુ દુઃખિત અને નિરાશ હોયે તે ઘેર પાછા આયા અને કેટલાક વખત મુઠ્ઠી તેનાપર વાદળું ઝબુમી રહ્યું જણાતું હતું.

મી. ગાંધીના ચારિત્ર્યનો વિચાર કરતાં તે પોતે શારીરિક શિક્ષામાં ન માને એટલું જ નહિ પરંતુ છોકરાંઓ માટે તેનો સખત પ્રતિબંધ કરે તે તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. બાળક ગમે તેવું તોફાની તથા કંટાળો ઉપજાવનારું હોય છતાં પણ મી. ગાંધી તેને સમજાવવાની તથા પોતે કરેલ ખોટા કાર્યનું તેને જાન થાય તેવી લાગણી જાગ્રત કરવાના યત્નમાં માનતા હતા. કમલાગ્યે કેટલાક બાળકોમાં નૈતિક લાગણીનો અભાવ હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવ સાથે કામ પાડવામાં જોએ ફક્ત નીતિ શાસ્ત્રને માને છે તેમની સમક્ષ આવા બાળકો સદાને માટે કોપકા ઉત્પન્ન કરે છે.

મી. ગાંધીના નિશાળના કામ ચલાઉ પ્રયોગ વખતે લગભગ ચૌદ વર્ષની ઉંમરના એક છોકરાને તેની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવ્યો હતો. તે છોકરો મહાન આકર્ષક હતો. તે સ્વભાવથી જ ધાતકી તથા દગાખોર લાગતો હતો. મી. ગાંધીની દૃષ્ટિએ બાળકોમાં આ એ ખોટા અવશ્યો હતા. મી. ગાંધી છોકરા પર વધારે પડતું ધ્યાન આપવા તથા પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યા. તે તેની સાથે દક્ષીણ તથા આજીજી કરતા

પણ બધું નકામું હતું બીજા બાળકો અથવા પ્રાણીઓ પ્રત્યે એક પછી એક ફર કામો કરવામાં આવતા એક બુઢાણને અગે બીજા બુઢાણ તે બોલતો.

આખરે છોકરાને મરજી મુજમ વર્તવા દેવાનું મારા પતિએ મી ગાંધીને કહ્યું તેણે કહ્યું કે “તેને માટે બીજા લોકોની ફરિયાદ પણ તદ્દન વાજબી છે” મી ગાંધીએ બહાના શોધ્યા પણ મારા પતિએ કહ્યું કે તેને હૃદય સોસરો ઉતરી જાય તેવો ધડો બેસાડવાની જરૂર છે ફક્ત શારીરિક શિક્ષા જ એવી હતી કે જોથી તેને સમજ આવે આખરે એક દિવસ એક નાના છોકરા પ્રત્યે તે છોકરે ખેટ ફેંક્યું, જેમાથી નાના બાળકનો ઝમાઝમ બચાવ થયો મી ગાંધીએ આ નજરે જોયું. મારા પતિ નજીકમાં જ હતા તેને તેણે છોકરાને ફટકારવા કહ્યું મારા પતિએ તેમ કહ્યું અને થોડા વખત સુધી દખીતો સુધારો જણાયો છોકરાએ પોતા પર થોડો કાળુ ગખ્યો અને શારીરિક દુખ પોતાને પડે ત્યારે શુ યાય તે તેને સ્પષ્ટ થયું.

આ પછી તરત જ છોકરો તેના માબાપ પાસે ગયો, નાની નિશાળ વિખરાઈ ગઈ અને તે છોકરા વિષે ફરીથી કશા ખબર સંભળાયા નહિ તે છોકરાને પણ બળની અસર થઈ પરંતુ સુધારણાની નૈતિક રીતિની કશી અસર ન થઈ તે જણીને મી ગાંધીને લગભગ નિગાશા થઈ કે કેમ તેનું મને આશ્ચર્ય થયા કરે છે

હું દક્ષિણ આફ્રિકા પાછી ફરી ત્યારે લગભગ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા હતા. મારા પતિ ઇંગ્લેન્ડ આવ્યા હતા અને થોડા મહિના સાથે રહી અમે હિંદ આવ્યાં, જ્યાં અમે લગભગ એક વર્ષ રહ્યાં.

અમે ડરબનમાં પહોંચ્યા ત્યારે અમારે ત્યાં રહેવું તેવી ગોઠવણ થઈ હતી. મારા પતિ નાતાલમાં રહી વકીલાત કરવાના હતા અને આગળની માફક ફિનિક્સ માટે થોડું ધણું કામ કરવાનું ચાલુ રાખવાના હતા. મી. ગાંધી મોટે ભાગે જોહાન્સબર્ગમાં રહેવાના હતા પણ જે વિચારોને તે પોષી રહ્યા હતા તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા તે ફિનિક્સમાં પણ સારો સમય રહેવાના હતા.

મારી ગેરહાજરી દરમિયાન ફિનિક્સમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. કેટલાક જુના વસાહતીઓ ચાલ્યા ગયા હતાં

અને તેને રથાને નવા આવ્યા હતા. જમીનની ખેતી સારી ચતી હતી. વાડ ઉભી કરવામાં આવી હતી અને લગભગ બધા સભ્યો પોતાને જોષ્ટું લીધું શાક ઉગાડી લેતા હતા. જમીન અણખેડાયેલી તથા ફળદ્રુપ હોવાથી, શાક સહેલાઈથી ઉગતું. લાજ તથા સુંદર ફુલો સહેલાઈથી ઉગતાં હતાં. ફળદ્રુપ જમીનમાં વાવવાથી કાંટાવાળી ટોચે અત્રનસ પણ ઉગતાં હતાં.

એકાદ બે ઘરને વિશાળ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેમાં ફર્નિચર પણ વધું હતું અને બારીપર આકર્ષક પડદાઓ નાખવામાં આવ્યા હતા. એક મોટા ઓરડાવાળું મકાન નિશાળ માટે બાંધવામાં આવ્યું હતું. અહીં ફિનિકસમાં આવેલ એક નવી અંગ્રેજ બાઇ સંસ્થાનના બાળકો માટે શાળા ચલાવતી હતી. તેને શિક્ષણ સંબંધી આગ્રહો અનુભવ નહોતો પણ મી. ગાંધી આવી બાબત પર ઓછું લક્ષ આપતા હતા. તેની ગણતરી મુજબ તેનું હૃદય સાચું હોવાથી તેના વિચારો પણ સાચા હોવા જોઈએ.

આ વખતે નિશાળમાં આવના છોકરા છોકરીઓની સંખ્યા ચૌદ હિંદીની હતી. તેમની ઉંમર પથી ૧૭ વર્ષ વચ્ચેની હતી. આમાંના કેટલાક છોકરાઓને શિક્ષણ માટે મી. ગાંધીની દેખરેખ હેઠળ મુકવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેથી તેમની સાથે કેમ વર્તવું તે મી. ગાંધીને એક મોટા પ્રશ્ન સ્થ પડ્યો. છોકરાઓ સુવાન ચતા જતા હોવાથી તેમના જાતીય વિકાસનો મી. ગાંધીને અભ્યાસ કરવાની જરૂર હતી. તે વિષે તેણે પુષ્કળ વિચાર કર્યો, અને તેમને તે જ્ઞાન તથા પવિત્રતામાં કળવણી આપવા માટે શ્રેષ્ઠ રીત માટે તેણે

મનન કર્યું. “ એક યુવકે શું જાણવું જોઈએ ” વિગેરે ઘણાં પુસ્તકો મેળવીને મને તે પુરેપુરા વાંચી જવા દહ્યું છોકરાઓને નૈતિક માર્ગદર્શક થાય તેવું ક્યું પુસ્તક મને એક લાગે છે તે માટે જોવાનું હતું. પરંતુ અફસોસ ! આશાઓ અને સિદ્ધાંતો માટે અફસોસ ! બધા મનન અને સલાળ છતાં એક શોચનિય બનાવ બનતા અટક્યો નહિ. એક મોટા છોકરાએ નાની છોકરી સાથે ખગમ ગીતે ચાવવાનો ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમ મી ગાંધીને જ્યારે ખમર પડી ત્યારે તે દિવસીર થયા અને તેને આગ્રાત થયો.

કુદરતી રીતે જ તે બાળાના પિતાને અનર્થનિય ગુસ્સો ચડ્યો અને તેણે પોતાની પુત્રીને ફરીથી નિશાળે મોકલવાની ના પાડી. વસ્તુતઃ તે જોટલો સમય કુટુંબ સહિત ફિનિક્સમા રહ્યા તેટલો બધો વખત તેનાપર આપતી દેખરેખ ગખવામા આવી. તે જાણે કે આ કમનસીમ બનાવ માટે મી ગાંધીને હપકો આપતા હોય ! છોકરાને જ્યારે પુછવામાં આવ્યું કે “ તું આવી રીતે કેમ વર્ત્યો ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ મારાથી રહી શકાયું નહિ. મને એમ જ લાગ્યું ” પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે ન ગખી શકાય તો છોકરાને રાખવાનું અસંભવિત હોવાની મી. ગાંધીને ખાતરી થઈ. આ સંભવિત ન હોવાથી છોકરાને તેના બાપ પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યો અને એ રીતે આ બનાવનો અંત આવ્યો.

×

×

×

મી. ગાંધીની દેખરેખ નીચે વખતો વખત ગખાતી વ્યક્તિઓમા લગભગ વીશ વર્ષનો એક બાળા હતી જેને દુ

આ પ્રસંગે લીલા કહીશ. તે કેળવાયેલ, હુશિયાર તથા મોહક હતી અને મી. ગાંધીએ તેના રક્ષક થવાનું ખુશીથી કબુલ કર્યું. તે ઉચ્ચ આદર્શોની વાત કરતી અને બાપુ ને મુંઝારાની યોજના કરતા તે બધા તે સમજતી હતી અને તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતી હતી; તેથી દેખાતી રીતે બહું ઠીક ચાલ્યું જતું હતું. ત્યાં અચાનક ઘડકો થયો. એક દિવસ મી. ગાંધીને મળવા જતાં તેનો દેખાવ જોઈ મને આઘાત થયો. તે ગાંદા તથા હતાશ દેખાતા હતા. તેણે મને આવકાર આપ્યો પણ તેમાં હમેશની લાગણી તથા હાસ્ય નહોતા.

એક શાંત ખૂણામાં અમે એકલા બેઠા કે તરત જ મેં અસ્વસ્થ ચિત્તે પૂછ્યું “ શું થયું છે? તમારી તબિયત સારી નથી કે ખીણું કંઈ બન્યું છે? ” મેં તેને આડી મુંઝવણ તથા દિલગીરીમાં કદી જોયા નહોતા. ત્યારે લોકોમાં બનતા બનાવો અંધકારમય લાગતા હતા ત્યારે પણ ઇશ્વરી સંકેતની સાચી કાર્ય પ્રણાલિકાની તેની શ્રદ્ધાથી તે હતાશ ન થતા અને ગંભીર રહેતા હતા. પણ આજ તો જ્યારે તેનામાંથી પ્રકાશ ખુંચતી લેવામાં આવ્યો હોય તેમ જણાયું. તે લીલા ચમકે બેઠા.

તેણે ધીમા સાદે કહ્યું “ મજબ થયો છે. ”

મેં મુંઝવાઈને પડ્યો પાડ્યો “ મજબ? તમે શું દેવો માગો છો? ”

“ આપણામાં એક ભયંકર વસ્તુ બની ગઈ છે. ”

મેં ખૂબ ભયભીત થઈને પૂછ્યું. “ પણ છે શું? શું બન્યું તે મને મહેરબાની કરીને કહે. ”

મી. ગાંધીએ કહ્યું “ લીલા પોતાની પવિત્રતાના લંગ માટે દોષિત થઇ છે. ન—સાથે તેને શારીરિક સંબંધ થયો છે.”

“ આતો ખરેખર ભયંકર ! તે સાચું હોવાની તમને ખાત્રી છે ? ”

“ તે સાચું જ છે ! તેણે પોતે મારી પાસે બહુ કબુલ કરી લીધું છે.”

મેં કહ્યું, “ છતાં હું પુરું સમજતી નથી. તે શી રીતે બની શકે ? તે ક્યારે બન્યું ? તે પોતાનો વખત કેમ ગાળે છે તથા ક્યાં જાય છે તે તમે જાણો છો તેમ હું ધારતી હતી. ત્યારે પછી આ શી રીતે બન્યું ? ”

તેણે દિલગીરીભરેલા અવાજે કહ્યું “હું માનતો હતો કે હું લીલાને તથા દિલગીરીને જાણતો હતો પરંતુ એમ જણાય છે કે હું જાણતો નહોતો. ત્યારે હું એમ માનતો હતો કે તે પુસ્તક લઈને ફરવા જાય છે ત્યારે તે ન—ને મળતી હતી. મેં તમને કહ્યું તે પરિણામ છેવટે આવ્યું છે.”

મેં પૂછ્યું “ તે લાંબા વખતથી ચાલતું હતું ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ હા, કેટલાક વખત—કેટલાક અઠવાડિયાથી તો ખરું.”

અમે થોડો સમય ચૂપ બેસી રહ્યાં. આ વાતનું જ્ઞાન તેને કેટલું દુઃખદ થઇ પડેલ છે તે હું જાણતી હોવાથી મને પણ બોલવાનું સૂઝ્યું નહિ. જો એક વાર અફવા પ્રસરી તો ખીખતી દૃષ્ટિએ તેને માટે શું ધારી લેવામાં આવશે તે પણ હું સમજી. આ વાત બહાર ન પ્રસરે તો મને નવાઈ

લાગે તે ફરીથી બોલ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે તે અસંભ-
વિત હતું

તેણે કહ્યું, “કેટલાક લોકો ગળુના હતા અથવા
તેઓને શકા હતી મારી આસપાસ શું બની રહ્યું છે તેની
માત્ર મને એકને જ ખબર નહોતી હવે મારે તેના કુટુંબને
શું જવાબ આપવો ? તેને માટે મારી જોખમદારી છે ”

“પણ ખરેખર આને માટે તમારે તમને પોતાને
દોષિત ન ગણવા જોઈએ તમે ગણો છો કે ? આવી બધા કર
વસ્તુ બની શકે તેની તમને શકા શી રીતે આવે ? ”

“જો હું મને પોતાને દોષિત ન ગણું તો ખીમ
કોને ગણું ? મેં જ ઘાઈ બામત પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવી
હશે, જોખમદારી મારા માથે જ પડવી જોઈએ ”

મેં બારપૂર્વક કહ્યું, ‘હું તેમ ધારતી નથી’ જે
બાળા પ્રત્યે મી ગાંધીએ આવો પ્રેમભર દર્શાવ્યો હતો,
જેના વિષે તે મગરૂખીથી વાત કરતા તેણે જ તેને આવી
રીતે છેતર્યા તે વિચારથી હું તે બાળાપર ખૂબ ગુસ્સે યજ
હતી ન—પ્રત્યે મને ગુસ્સો ઉપજ્યો નહિ, કેમકે તે લીના
કરતા નાનો હતો અને હોદ્દરીઓ વિષે નહિ જેવું ગળુતો
હતો મને લાગ્યું કે લીનાએ જ ધરાદાપૂર્વક તેને
ફસાવ્યો હશે.”

મેં કહેવાતું ચાલુ રાખ્યું, ‘અવગત તમને દોષિત
ગણી શકાય નહિ લીલા આ વસ્તુથી અગાત નહોતી પોતે
શું કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન હતું તેણે જ બધા કર વર્તન
અનાવ્યું છે હું ગાણુ છું કે તમારા માટે તે અસહ્ય છે,

પરંતુ તમને કાઈ જોખમદાર ગણી શકે નહિ હવે તમે શું કરવા માગો છો ?”

“મારે તરત જ તેના કુટુંબને વાત કરી તેમનો કપકા સ્વીકારી લેવો. લીલા પશ્ચાતાપથી બળી રહી છે. પોતે કવી દુષ્ટ નીવડી છે તેનું તેને જ્ઞાન થયું છે અને છેલ્લા ચોવીસ કલાક થયા તે રડ્યા કરે છે અને અપવાસ કરે છે.”

મેં કહ્યું, “હીક અપવાસથી તેને ફાયદો થશે મને તેના પ્રતિ જરા પણ લાગણી નથી. પરંતુ મને ન— માટે દિવંગીરી થાય છે. આની પહેલાં જાતીય મનોવૃત્તિની તેને શી ખમર હોય ? તેને જોળવવામા આવ્યો છે. પરંતુ તમે તેના વિષે શું કરવા માગો છો ?”

“તે જોમાથી એકનું પણ શું કરવું તે હું હજી સુધી જાણતો નથી. તેઓ બન્નેએ પોતાની મેજે પોતાને શિક્ષા કરવી જોઈએ. અવમત્ત જે કાઈ હાજર ન હોય તો તેઓ એકબીજાને ફરીથી મેજે તેમ હું ઈચ્છતો નથી, અને મારી સંભાળ નીચેથી જોમાથી એકને પણ દૂર કરવા માગતો નથી”

મારા વિચારો ચિતાની પગકાષ્ટાએ પહોંચ્યા.

મેં પૂછ્યું ‘ખાજક અવતરવાનું છે ?’

મી. ગાંધીએ જુરસાથી જવાબ આપ્યો. “ના. હજારો આભાર માનો કે એટલું માગ માટે સારું છે.”

“હીક એટલા માટે તો આભાર માનવાનો રહ્યો / તે સિવાય તે પુરું થવું તમારા માટે ખરેખર લાયક છે.”

“મેં લીલાને કહ્યું છે કે તેના પાપનું માત્ર ભાગીદાર

થયુ જોઈએ અને તેથી અપનાસથી તેનું નિવારણ કરનાની હું આશા ગળુ છું ”

પછી તો અમે વાતોએ ચડ્યા પરંતુ સત્ય હકીકત ખતેલ હોવાથી વાતોમા તે વિસરાય તેમ નહોતું તેના દુ ખ માટે શોકની ઉડી લાગણી સાથે હું મી ગાધી પાસેથી ગઈ તે પવિત્રતાનું કેવું મૂલ્ય આકતા હતા તે, તથા પોતાની મંલાળ નીચેની જે યુવાન વ્યક્તિઓને પ્રલોભનમા પડતા તે બચાવી શક્યા નહોતા તેની જોખમદારી પોતે કેટલી ગણુતા હતા તે, હું જાણુતી હતી હીના પ્રત્યે મારામાં ગુસ્સાની લાગણી ચાલુ રહી ન—માટે તેને અતિ પ્રેમ હોવાની દક્ષીન પણ તે લાવી શકે તેમ નહોતી અને અધુરામા પુરુ, તે પરણેલી હતી !

મી ગાધીને ફરીથી મળતા એક પખવાડિયુ ચાલ્યુ ગયુ. તે નમંજા અને હીણુ જાણુતા હતા અને હાના અપનાસની અસ-માથી હજુ મુક્ત થવાની તૈયારીમા હતા, અમે થોડી વાત કર્યા પછી તેણે મને હીનાને મળનાની વિનનિ કરી તેના કહેના મુજબ તેનું વર્તન હવે સુદર હતું

“ અમાગ બધાની સમક્ષ તેણે પોતાના પાપની કથુનાત કરી છે, તેણે મારી સાથે અપવાસ કર્યા છે, બધુ ઝવેગત કાઢીને શોકના વાધા સંભ્યા છે અને અપરાધ અને પશ્ચા ત્તાપની નિશાની તરીકે તેના વાળ દુકા કપાવી નાખ્યા છે તેના વિષે મને ફરીથી મોની આશાઓ છે આત્મામા જે કચરો હતો તે તેની પાપની કથુનાતથી ચાલ્યો ગયો છે અને

પોતે કરેલ નુકશાનભાષી તે મંપૂર્ણ મુક્ત હશે ત્યારે ખરેખર,
તે વધારે સુદર બનશે ”

તેના ચારિત્ર્ય વિષેના આ નવો અભિપ્રાય મેં ગ્રહણ
કર્યો નહિ તેમ જ તે વખતે તેને મગરાની મારી ધરના
નહોતી પરંતુ મી ગાંધીની માગણીનો હું અસ્વીકાર કરી
સાફી નહિ અને તેથી થોડી મિનિટની સુપડાદી પછી મેં
કહ્યું ‘ બહુ સારું. ’

મી ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ તે તમને વાડીમા
મળશે ” હું ત્યાં ગઈ

તેણે મને આનંદભરે આવાર આપ્યો તેણે મુઝવણનું
એક પણ ચિન્હ બતાવ્યું નહિ અને મને લાગ્યું ત્યાં સુધી
તો ખરા પશ્ચાતાપની લાગણી બતાવી નહિ આ વખતે
તેણે શોકદર્શક કપડા પહેર્યા હતા અને વાળ કપાવ્યા હતા
પરંતુ તે પોતાને દોષિત માનતી હોય તેમ મને લાગ્યું નહિ
તે પોતે પોતાના અપરાધથી જેટલી સાત હતી તેના મૃત્યુ
અનેકગણા વધારે પ્રમાણમાં મી ગાંધી સાત હતા વાડીમા
જતા રસ્તામાં હું તેને મળું ત્યારે મારે થું કહેવું તેનું મને
આશ્ચર્ય થતું હતું પણ તેમ ચરાની કશી જાણ નહોતી
તેણે જ વાત ઉપાડી અને પછી તરત જ આ ‘ ઉપર
ભાષણ આપવાનું શરૂ કર્યું મને ચાનો રોખ હતો અને ચાના
ગેરકાયદા વિશે મી ગાંધી મને વાગવાગ ખીજવતા તે
બજીતી હતી પોતાની ‘ કચુનાત ’ પછી તેણે પણ તેનો
ત્યાગ કર્યો હતો હું તેના દુઃખનાથી એટલા ગભગભા પડી
ગઈ કે મેં સામે જાગ્યું વાળ્યો નહિ અને તેની પામે

બહુ બેડી નહિ. જ્યારે હું મી. ગાંધી પાસે ગઈ ત્યારે મેં તેને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે “તેના કહેવાતા પક્ષાતાપની માગપર કંઈ અસર થઈ નથી.”

મેં કહ્યું “લીલાને ખરું દુઃખ થતું હોય તેમ હું માનતી નથી. તેણે તમારી પાસે શી રીતે કબુલ કર્યું તેની જ મને નવાઇ લાગે છે.”

મી. ગાંધીએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો. “તે ઔચિત્ક કબુલાત નહોતી. આપણા કેટલાક મિત્રોએ મારી પાસે આવી પોતે જે જોયું હતું તેની વાત કરી. મારે જાણવું જોઈએ તેમ તેઓને લાગ્યું. પહેલાં તો મેં માન્યું નહિ પણ જ્યારે મેં તેના પર આરોપ સુક્યો ત્યારે ખૂબ રડી પડીને તેણે બધું કબુલ કર્યું.”

“તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોવાનો હું દાંઙ કરી શકતી નથી. નૈતિક કાયદાના માત્ર ઉલ્લંઘનથી હું ખીમતી નથી. હું તો બધી વસ્તુઓથી ખીમત છું. જે રીતે તે કાર્ય થયું અને ખીજ બધી વસ્તુઓ—

મી. ગાંધીએ ધીમેથી કહ્યું. “આપણે બહુ કડક થવું ન જોઈએ. આપણે ખીમતોની નમજાઈએ અથવા પ્રતીક્ષાને જાણતા નથી. તેનો ઈન્સાફ આપણે આપી ન શકીએ. આપણે કૃત્યને ધિક્કારીએ પણ કર્તાને નહિ.”

“હું લીલા વિષે નિર્ણયનો ઈન્સાફ આપવા માગતી નથી પણ તે કરુણારસિક વાતની નાવિકા નથી.”

“હતાં આપણે મેરી માગડેલીનની વાત યાદ કરીએ.”

મી. ગાંધી અને પિતા વચ્ચે શું બન્યું તે હું કાદ નાશી શકી નહિ પરંતુ મને જોટલી તો ખબર પડી કે લીલાને તેના પિતાને ત્યાં અને છેવટે તેના પતિને ત્યાં મોકલી દેવામાં આવી, જેથી તેના પ્રત્યેની મી. ગાંધીની ભ્રમદારી બંધ પડી. જે છોકરાએ તેના અપરાધમાં અસાનથી ભાગ લીધો હતો તેની પાસેથી મી. ગાંધી તેની પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત કરે ત્યાંસુધી થોડા વર્ષો ન પગલુવાનું અને જહાયારીનું જીવન ગાળવાનું મી. ગાંધીએ વચન લીધું.

દક્ષિણઆફ્રિકાની શાંતિનો ભંગ કરનાર નવા કાઠવામાં આવનાર જુલમી એશિયાટિક કાયદાથી માત્ર હિંદી કામને નુકસાન થવાનું નહોતું. નાના ચિની વેપારીઓ તથા શાકભાજી વેચનારાઓને પણ તે કાયદાની અસર થતી હતી અને તેથી તેઓએ પણ મી. ગાંધીની શિખામણ તથા દોરવણી મુજબ સત્યાગ્રહની નીતિ ધારણ કરી. તેઓના નેતા બહુ હુશિયાર હતા અને તે હિંદી આગેવાનો સાથે વારંવાર મસજત ચલાવતા. તેથી જ્યારે મી. ગાંધીએ સરકાર સાથે મોઢાનો કરાર કર્યો— જે કરારનો એક મુખ્ય શરત પાછળથી જનરલરમટસે નાકબુલ કરી—ત્યારે ચિની નેતાએ તે શરતોનો સ્વીકાર કર્યો અને જેવી રીતે મી. ગાંધી પ્રત્યે કેટલાક ઝડપી અનુયાયીઓ તરફથી ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું તેવી જ રીતે ચિની નેતાનું પણ થયું. આ અનુયાયીઓને જે પક્ષ વચ્ચે

થયેલું સમાધાન ગમ્યું નહિ અથવા તો તેઓ તેનો સ્વીકાર કરતા નહોતા. ચિની નેતાની જીંદગી લયમાં હતી અને તે વ્યર્થ ધમકી ન હોવાનું તે જાણતા હતા. દિવસો સુધી જેને તેને એક યા બીજા વિશ્વાસુ અનુયાયીના ધરનો આશ્રય શોધી સંતાતા રહેવું પડ્યું હતું. ત્યાં બની શકે ત્યાં તેઓ સુધ્ધ રહેતા. મી. ગાંધી પોતાના લોકો વચ્ચે વ્યાપેલા અસંતોષને શમાવી શક્યા હતા પણ અમારા ચિનીમિત્ર મી. લેઓંગકિવન એટલા ક્ષતોક્તિ થઈ શક્યા નહોતા.

તેની સહીસલામતી માટે અમને જાણને ખૂબ ચિંતા થતી હતી અને તેના વિષે અમારા વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલતી હતી. એક દિવસ મને કહેવામાં આવ્યું કે અમારા ઘરમાં આશ્રય લેવાનું મી. કિવનને કહેવરાવવામાં આવ્યું હતું. તે વિચાર્યો હું ગજી થઈ તેવા દોંગ હું કરતી નથી. ખૂન કરવાને તત્પર થયેલા લોકોનું ટોળું મારા ઘરમાં આવીને તે દુષ્ટકૃત્ય કરવું હોય અને મારા બાળકસહિત હું અસહાય સ્થિતિમાં ઉભી હોઉં તેવા મને ભાસ થયો. મારે કણુષ કરવું જોઈએ કે મી. કિવને અમારા ઘરનો કદિ આશ્રય લીધો નહિ અને ચિની લોકોની અશાંતિ શમી ગઈ. પણ તે વિષેની પાતચિત ઉપયોગી છે.

એક દિવસ મેં મી. ગાંધીને કહ્યું. “ પણ ધારો કે મી. કિવન આહીં આવીને આપણા ઘરમાં સંતાયા છે અને તેને શોધતા તેના કેટલાક દુશ્મનો આપણા બારણા પાસે આવે અને તેના વિષે પુછે, તો શું મારે એમ કહેવું કે

“ મી. કિવન કપાટમાં મંતાયા છે ” કે કંઈક યુક્તિથી તેમને ઉઠાડે જવાનું આપવું ? ”

મી. ગાંધીએ પૂછ્યું “ તમારે શું કરવું જોઈએ તે વિશે તમે શું ધારો છો ? ”

“ મારે યત્ન કરીને તેમને જતા કરવા જોઈએ એમ મને લાગે છે. ”

“ અને જો તમને તે ખુશ્નખુશ્ન પુછે કે “ મિ. કિવન ઘરમાં છે ? ” તો શું ? ”

“ મને લાગે છે કે તેની ના પાડવાનું હું વાજમી ગણું ”

“ પણ તો તો તમે જોડુ બોલ્યા ? ”

“ હું જાણુ છું કે તે અસત્ય છે. પણ જે માણસને આપણે આશ્રય આપ્યો હોય તેને મારી નાખવાની રજા આપવાના પાપ પાસે આ પાપ દલકું ગણાશે. ”

મી ગાંધીએ વાંધો લીધો, “ તમે જેઝુક્રુટ * જે નિ દલીલ કરો છો. તમે એમ કરો છો કે પરિગ્રામથી કાર્યની તુલના કરવી. ”

“ તમે મને જેઝુક્રુટ કહો તેની મને દરકાર નથી. હું ધારું છું કે કેટલીકવાર ખરું જોડું પાગખવાનું અણુ મુસોય પડે છે કેટલીકવાર બે અનિષ્ટ વસ્ત્રો પસંદગી કરવાની હોય છે ત્યારે કુદરતી રીતે આજી અનિષ્ટની જ પસંદગી થાય. ”

---

* ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં ઇ નેસિયસ દોયોવાને સ્થાપેલ પ. ય. તેના સભ્યો ને ગરીબાઈ, પવિત્રતા અને આત્મનિષ્ઠતાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી

મી. ગાંધીએ હેવટે કહ્યું, “સાચું નીવડે તે હેતુથી તમારે કદિ જોડું પસંદ કરવું નહિ.

આ વખત દરમિયાન બીજો પ્રસંગે ખરાખોટાનો પ્રશ્ન ચર્ચાઓ. નમ્ર સત્યના મંદુચિત રસ્તાને વળગી રહેવાની મી. ગાંધીએ ફરીથી જાહેરાત કરી હતી.

મેં કહ્યું, “પણ ઈશ્વરના અનેક ગુણો પૈકી સત્ય એક ગુણ નથી? બીજા પણ ધણા છે.”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “જો તમે એક કાયદો તોડો તો બધા તોડો છો.”

“પણ જોને હું ઈશ્વરી કાયદો માનું તે તોડવામાં પણ ઉચ્ચ આત્મત્યાગની જરૂર છે; જો હું તેમ કરવાથી કાંઈને બચાવવામાં સહાયબૂત થતી હોઉં તો તેને માટે ખમવી પડતી શિક્ષા હું સહન કરી લઉં.”

“તમે પોતે જોડું કામ કરીને બીજાને બચાવી શકો તેમ તમે ધારો છો?”

“તે હું સંપૂર્ણ રીતે તો જાણતી નથી. કદાચ આપણામાંથી કોઈ તે જાણતું નથી. પણ હું ધારું છું કે તમે જોને પાપ કહો છો તે વિષે જુદા જુદા સ્ત્રી પુરુષો જુદી જુદી દલીલ કરે છે. જો પોતાના પતિના પાપ માટે નર્કમાં જવું પડે તો પણ સ્ત્રી તે પાપનો જોજો પોતાના માથા પર લેવા આનાકાની દરશે નહીં. જો ઈશ્વર તેને પ્રુછશે તો તે કહેશે કે, ‘પ્રભુ મેં જ તે કર્યું છે, હું એકલી જ દોષિત છું.’ અને પોતાના પર જોજો લેવામાં તેને આનંદ પડશે. તમે તો એમ ધારતા જણાઓ છો કે તે કહે કે, ‘હું જોને ચાહતી હતી તેણે તે કર્યું છે.’ સત્યની ખાતર મારે તેમ કહેવું જોઈએ.”

મી. ગાંધીએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “ નહિ, નહિ, તે અતિશયોકિત બર્ણ છે ! તમે જાણો છો કે મારા કહેવાનો અર્થ તે નથી. પણ આપણી તુલા સરખી રાખવી જોઈએ નહિતર આપણે હમેશાં કાદવમાં તરફડિયાં માર્યા કરશું. ”

તે વારંવાર કહેતા કે “ આપણે આપણી તુલા સરખી રાખવી જોઈએ. ”

x

x

x

પાછળના એક પ્રસંગની ચર્ચાને અંગે એક બનાવથી મને મોટો પાક મળ્યો. મી. ગાંધીને ખચર પડી કે અમારી એક સ્નેહીએ જુદું જોક્ષીને તેને છેતર્યા હતા. તે મને તે વિષે વાતચિત કરતા હતા અને ખૂબ દુઃખ તથા નિરાશા વ્યક્ત કરતા હતા. મને મી. ગાંધી માટે દિલગીરી થઈ પણ અપરાધી માટે વધારે દિલગીરી થઈ. મી. ગાંધીના સારા અભિપ્રાયની તેને કેટલી કીંમત હતી તે હું જાણતી હતી. કેટલાંક કાર્યો જે મી. ગાંધીને ગમતાં નહોતાં તે તેનાથી કુદરતી રીતે કરાનાં અને તેથી ખની શકે તો તેનાથી શુભ રાખવાનો પલ્ન કરવાનો તેનો સ્વભાવ હું સારી રીતે જાણતી હતી. મી. ગાંધીના તિરસ્કારથી તે તેનાથી વિપ્રતી પડી જાય અને તેના હૃદયમાં હમેશનો ઉડો ધા પડે.

મેં કહ્યું, “ તે જોડી દેવાનું હું જાણું છું પરંતુ હું ધારું છું કે તમે, લોકો પાસેથી વધારે પડતી આશા રાખો છો. તેઓ આપી શકે તેનાથી વધારે તમે તેમની પાસેથી માગો છો. પછી આત્મચક્ષુ માટે તેઓ તમને છેતરવાનો પલ્ન કરે છે. જો તેઓ આપી દરકાર કરી હોત તો તેઓ આ રીતે ક્યું ન હોત. ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ તે મારી સમક્ષ સદા જુઠું બોલ્યા કરી છે. અને જ્યારે મને ખબર પડ્યાની તેને જાણુ યર્ષ ત્યારે તેણે બચાવનો યત્ન કર્યો.”

“ હા, તેણે તે બધું કર્યાનું હું જાણું છું પરંતુ પોતે જે કરતી હતી તે બોટું હોવાનું તેને ખરેખર જાન હોય તેમ હું ધારતી નથી. તમારી મૈત્રીની તેને ઘણી કૌમત છે અને તમે તેને દુષ્ટ ધારો તેમ તેણે ઈચ્છ્યું ન હોય. ”

તેણે જરા દિલગીરીથી કહ્યું, “ તેથી મને સત્ય કહેવાને બદલે જુઠું બોલવાનું પસંદ કર્યું. તમે તેને માટે એવાં બહાનાં બતાવી શકશો નહિ.”

“ પણ હું બતાવું છું તેનું બહાનું એ છે કે તે જે કરતી હતી તે તેને બોટું દેખાયું નહિ. પાછળથી તેને ખબર પડી કે તમને તે બાબતમાં તે હેતરવાનો યત્ન કરતી હતી પણ હું ધારું છું કે તે પણ તેને લગભગ સાચું જણાયું. તમે અનેકવાર કહ્યું છે કે સાચા અથવા ખોટાનો આધાર તેના પાછળ રહેલી વિચાર શ્રેણીનો છે. તેથી બોટું કરીએ છીએ એમ આપણને જાણુ ન હોય તો ચોક્કસ આપણે ખોટા નથી. પોતે જે કરતી હતી તે બોટું હોવાનું તે જાણતી નહોતી તેની મને ખાત્રી છે. તે કહાવણુ બધું નહોતું તેમ કદાચ તેને લાગ્યું હોય. તે—”

મી. ગાંધી વચમાં બોલી ઉઠ્યા. “ હા ! તે જ વધારે ખરાબ છે. તમે તમારા મોટેજ તેને ગુન્હેગાર કરાવી છે. એક બોટું કાર્ય કરવું અને તે બોટું છે તેમ જાણવું એ તો ખરું બોટું સમજનારની કક્ષામાં કર્તાને મુકે છે. બોટું છે તેમ જાણ્યા છતાં ધરાણપૂર્વક જે બોટું કરે તેને માટે તો

આશા છે પણ પોતે જે જોડું કાપ કરે છે તે જોડું હોવાનું પણ જેને જ્ઞાન નથી તેને માટે તો કંઈ આશા નથી. કાંઈ માણસ જોડું કાપ કરવા માટે દિવગીર થાય અને ફરીથી એવી ભૂલ ન કરવાનો નિશ્ચય કરે. પણ જેનામાં ખરું જોડું પારખવાની જ્ઞાનના જગૃત યર્ધ ન હોય, જે તે ખરું જોડું જાણી શકતો ન હોય તો તેને પોતાની અંદર ગહેલા ધધરનું જ્ઞાન નથી. જંગલી પશુઓ જેઓ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જીવે છે અને જેને નૈતિક આકર્ષી સાથે લેવા દેવા નથી તેના કરતાં આવા લોકો જરા પણ ઉચ્ચ નથી "

તેના જનામમા મારે ઈર્ષ્ય કહેવાનું ન હોવાથી હું ચૂપ રહી મી. ગાંધીના શબ્દોના સત્યથી મારા પર ઉડી અસર થઈ. "હું જાણતી નથી" તેવું મહાનુ હું ભવિષ્યમાં કદિ બનાવી ન શકું તેમ મને લાગ્યું મી. ગાંધીએ મહાન સત્યની વ્યાખ્યા કરી હતી તેમ મને જાંઘીયા પહેલીવાર લાગ્યું. સાચા અને જોડાના આપણા જ્ઞાન મુજબ ઉત્ક્રાંતિની સીડીના ઉંચા નીચા પગથિયા પર આપણે મુકાયા છીએ. જંગલના કાચા પ્રમાણે વર્તવાને મી. ગાંધી પશુનો દોષ કાઢશે નહિ કેમકે તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ગહેતું હતું. સુપુત્ર જ્ઞાનથી વર્તવા માટે મનુષ્ય જાતિના બાળકને પણ તે ઠપકો આપે નહિ પણ જેઓ મનુષ્ય જાતિના ઉચ્ચત્તરગર્ભા હોવાનો દાવો કરતા હતા તેની પાસેથી તે દાવાને અનુકૂળ જીવનની મી. ગાંધી આશા રાખતા હતા. આ જીવનની મુખ્ય જરૂરીઆત 'સત્ય અને પ્રતિષ્ઠા' હતા.

હું ઢહી ગઈ તેમ જેના પર પોતે વિશ્વાસ ધરાવતા હોય તે મી ગાંધીને ધરાણપૂર્વક છેતરવાની ખમર પડતા તેને ઘણું દુઃખ થતું પોતે જેને મિત્ર કહેતા તે તેને ધરાણ પૂર્વક છેતરે તે તે મહામુશ્કેલીથી માનતા હતા તેના મનના આ વલણથી માગ માટે ઘણી વખત મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી હતી જ્યારે મી ગાંધી અને મારા પતિ કાંઈ પણ માટે ખૂબ વખાણ કરતા હોય ત્યારે હું ચૂપ રહેતી એટલે હું વહેમ અથવા અદેખાઈથી વર્તતી હોઉં તેમ કેટલીય વાર જોવાતું મારી ચુપકીઈ અથવા નાપસદગી તેમને જરા મુઝવણમાં નાખી દેતી

મી ગાંધીના યુવાન અનુયાયીઓની સખ્યા મોટી હતી તેમાના ઘણાને હું સારી રીતે જાણતી હતી. તેઓ મને મળવા આવતા અથવા હું સમાઓમાં અગર ખીજે તેમને મળતી અને અમે આખા દિવસની હકીકતની વાત કરતા હતા તેમને મારો અગર મારી ટીકાનો લય ન હોવાથી પોતાની અને ખીજાઓની ખુ જે દિવે વાતચિત કરતા હતા જે લડત ખીજાઓને ગળીત તથા દારુણ લાગતી તે તેમને આનંદ આપનારુ સાદસ હતું ખીજે પણ યુવકોને તેમજ લાગે મને ઘણીવાર હસતા હસના ગુપ્ત વાતો કહેવામાં આવતી અને આ યુવકોનો માગ પર વિશ્વાસ હોવાથી હું તે બદલ પાડતી નહિ

લડતના છેલ્લા લાગ દરમિયાન, જાનિના મોરણે ચના-વાતું ટોલ્ડોય ફામ અરિતત્વમાં આગ્યુ તે જોહન્સમર્ગથી દક્ષિણમાં લગભગ વીસ માઇલ હતું મી ગાંધીના ચુરન

અનુયાયી એક બેકુત મો હર્મન કેનબેડના કમળની જમીન હતી તેણે તે અત કચ્છને ખાતર કારામહમા ગયેનાના કુટુંબીઓની સગવડ માટે, મી ગાંધીને આપી ખીજ સ્થળોની માફક આહી પણ મી ગાંધીએ પોતાના પ્રિય સિદ્ધાંતોને અમલમાં મુકવાની ઈચ્છા કરી પુરુષો માટે રહેવાની જગ્યા સ્ત્રીઓની રહેવાની જગ્યાથી તદ્દન જુદી હતી પરંતુ પુરુષોએ પણ તેમની પત્નીથી જુદા રહેવાનું હતું અને ટોર્સ્ટોય કાર્મ પર રહે ત્યાં સુધી અલગ્યર્થ પાળનાનું હતું

ખોગક તદ્દન સાદો હતો કહેવાતા મોજશોખના સઘળા સાધનો જેવા કે ચા દોશી ખાડ મુરખમો, મસાના, મીઠું (જે વિષે આ સમયે મી ગાંધીને સખત વિરોધ હતો) —તે બધા ખોગકમાંથી બહિષ્કૃત થયેલા હતા ઘણા ખરા રહેવાશીઓ બનતા સુધી આ નિયમો પાળતા પરંતુ તેમના કેટલાકને આવું કડક જીવન પસંદ પડ્યું નહિ તેમના થોડાએ —જેમા મારા કેનાક યુનાન મિત્રો હતા—તેઓ શુ યુક્તિ ધરતા તે મને કહ્યું નિશાળીઓની માફક તેઓની પાસે શુભ ખાનાવાળી પેગીઓ હતી ન્યારે રાત્રે ખીજઓ સુઈ જતા ત્યારે તેઓ પેગીઓ બહાર કાઢીને ભાત ભાતના મોજન-જેમા મનાઈ કરેલી વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો—ખનાવીને આનંદ કરતા મને ભય લાગે છે કે હું આ યુનાન લોકોની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતી સાધુ પુરુષોના ખોગક કચ્છતા વધારે સારા ખોગકની તેઓની ઈચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક હતું તેમના કેટલાક માત્ર અદારથી એકવીશ વર્ષના છોકરાઓ હતા એક દિવસ ન્યારે મી ગાંધી આ

યુવાનોની સાદાઈ, ખાસ કરીને તમતમતા મરીમસાલાવાળી વસ્તુઓ કરતાં સાદી, મીઠાં વગરની વસ્તુઓ માટેની તેમની પસંદગીના વખાણ કરતા હતા ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો નહિ.

તેણે કહ્યું, “ તમે મુંગા બેડા છો. આ યુવકો જે ભોગ આપે છે તેની તમે પ્રશંસા કરતા નથી ? ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ હું તે વખાણું છું પણ હું તેને આત્મભોગ નહિ કહું. હું ધારું છું કે બધામાં તેમને આનંદ આપે છે. તેઓ ચોક્કસ સુખી જણાય છે. ”

“ તેમાં જ તેની ખૂબી છે (આ વાક્ય મી. ગાંધી વારં-વાર બોલતા) તેઓ સુખી છે. તેઓ એવા સારા, સાદા અને વિશ્વાસુ છે. ”

મેં ખાત્રી વગર અસ્પષ્ટ રીતે ધીમેથી કહ્યું “ હા. ”

મી. ગાંધીએ પૂછ્યું “ શું છે ? મને લાગે છે કે તમારા મનમાં કંઈક છે. ”

મેં જવાબ આપ્યો, “ ના, ના, ખાસ વાત કરવા જેવું તો કંઈ નથી. ”

આ, કોશી, ખાંડ, મીઠું અને બીજા મનાઈ કરેલી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ દાર્મમાં ચોરી છુપીથી લાવવામાં આવતી અને તેનો ખૂબ ઉપભોગ થતો તેની મી. ગાંધીને કદિ ખબર પડી નહિ.

x

x

x

ટાઈસ્ટોપ દાર્મમાં સર્પનો બીજો બનાવ બન્યો. આ વખતે મારા પતિ, મી. કેલ્વનએક અને એક બીજો માણસ (યુવાન હિંદુ) વાર્તાના મુખ્ય પાત્રો હતા. એક વગર વપ-

રાયેલા તબેલામાં, સ્થાનને અનુકૂળ સાદાછથી, તે વખતે મિસિસ ગાંધી રહેતા હતા. અહીં એક દિવસે મારા પતિ અને મી. કેલનએકે તેને મળવા ગયા. જ્યારે મી. કેલનએક મિસિસ ગાંધી સાથે વાન કરતા હતા ત્યારે મારા પતિ તે તબેલાની ખીજી બાજુ આંટા મારતા હતા, ત્યાં પડેલા જસતના ટમમાં સહેજ નજર નાખતાં તેણે અંદર એક ઝેરી સાપને શુંચળું વળીને આરામ લેતો જોયો. મારા પતિ ધીમે પગલે મી. કેલનએક પાસે ગયા, તેને ટુંકામાં વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી અને તેની સલાહ માગી. મિસિસ ગાંધીનું ધ્યાન રોકી રાખવા મી. કેલનએકે તેની સાથે વાત કરવા માંડી. તેણે ધીમેથી મારા પતિને એક નાનો કુહાડો લાવીને સર્પને મારી નાખવાનું કહ્યું. મારા પતિને કોઈની જીંદગી લેતાં ત્રાસ થતો હોવાથી મુંઝવણમાં આવી પડ્યા. સુતેલા સર્પના માથા પર મારવાના ઈરાદાથી તેણે કુહાડો ઉગામ્યો. પરંતુ ધા થઈ શક્યો નહિ, તેનો હાથ હવામાં અદ્ધર રહી ગયો. તે કામ કરવાની તેણે ના પાડી. આ ખખડાટથી સાપ જાગૃત થયો અને લાંબો થવા લાગ્યો. આ વખતે યુવાન હિંદુ આવી પહોંચ્યો. તેણે પરિસ્થિતિને જોઈ ને મારા પતિને સાપ સહિત ટમ તબેલા બહાર લઈ જવામાં મદદ કરી. બહાર જઈ તેણે કુહાડો આંચકીને સાપને મારી નાખ્યો. પોતાના દેશવાસીની સમયસૂચકતાથી મિસિસ ગાંધીની મુશ્કેલી ટળી ગઈ. જ્યારે મી. ગાંધીએ આ બનાવ વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે શું કહ્યું તે અત્યારે મને યાદ આવતું નથી.

ઈન્ડિયામાં સ્ત્રી મતાધિકાર સંબંધી મી. ગાંધીએ ઘણો વિચાર કર્યો હતો તે હું આગળ કહી ગઈ છું.

મી. ગાંધીના જેલ નિવાસ દરમિયાન એક દિવસે જોડ-સપ્તર્ગમાં મારા પતિએ મને કહ્યું “તમે આહીં હિંદી સ્ત્રીઓમાં એવી ચળવળ કેમ કરતા નથી ?”

મેં જવાબ આપ્યો, “આહીંની સ્ત્રીઓની હિલચાલમાં જોડવાની તેમને રળ નહિ મળે. તમે તે જાણો છો.”

“મારો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે આહીં મતાધિકારની ચળવળમાં તમારે તેઓને જોડવી, પણ સામાન્ય જનહિતના કાર્યો માટે હિંદી સ્ત્રીઓમાં જ એક સંસ્થા શા માટે ન કાઢવી ?”

મેં પૂછ્યું “ઉપયોગી થાય તેવું હું શું કરી શકું ? ધણીખરી સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નથી. કેટલીક

તો કહિ ધર બહાર નીકળતી નથી. તેથી જો હું સભા બોલાવું તો તેઓ આવે તેમ હું ધારતી નથી.”

મારા પતિએ કહ્યું “ પણ શા માટે યત્ન ન કરવો ? કેટલીકને બોલાવીને શું થઇ શકે તેમ છે તે જુઓ. જે અંગ્રેજી બોલે છે તે તમારા કહેવાનું બાપાંતર કરી બીજાને સમજાવશે.”

મેં કહ્યું, “ હું તે પર વિચાર કરીશ. પણ હું જો તે યત્ન કરું તો સ્ત્રીઓને ભેગી કરવામાં તમારે મને મદદ કરવી જોઈશે. કેની પત્ની આહી છે તે હું બોલતી નથી અને તેઓ ક્યાં રહે છે તેની મને ખબર નથી ”

તેણે જવાબ આપ્યો “ તમારા વતી હું તેની વ્યવસ્થા કરીશ. તમે શું કગ્વા માગો છો તે પર વિચાર ચલાવો અને સ્ત્રીઓ સાથે ચર્ચા ચલાવવા તમારા મનમાં એક યોજના ઘડી દાઢો. મને ખાતરી છે કે મી. ગાંધી તેથી ખુશી થશે.”

આ વાતચિતના પરિણામે, એક હિંદી વેપારીએ આ પ્રસંગ માટે આપેલ હોલમાં મારી પહેલી સભામાં લગભગ આઠીસ સ્ત્રીઓએ હાજરી આપી. નાના દુકાનદારો તથા ફેરીઆઓની સ્ત્રીઓ સાથે બાળકો લઈને આવી હતી. જે ગૃહસ્થીય યુદ્ધમાં તેમના ધરનો પુરુષ વર્ગ રોકાયેલો હતો તે વિશે વિગતો બોલવાને તેઓ બહુ આતુર હતી. મેં ચાલુ બતાવેલી ટુંક માહિતી આપી. દરેક જાતના પ્રશ્નો મને પુછવામાં આવ્યા. મી. ગાંધી અમુક બાબતનું શું કરવાના હતા ? મેં મારાથી બનતા જવાબ આપ્યા અને પછી બીજા બાબત — ઈંગ્લેન્ડમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે સ્ત્રીઓના પ્રયત્ન—વિશે

વાત કરી. આખરે અમારે દર પખવાડિયે લેગા ચવાનું નક્કો થયું. આ નાની શરુઆતમાંથી દ્રાન્સવાલ હિંદી સંસ્થા ઉત્પત્તિ થઇ, જેણે છેલ્લા સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

જ્યારે મી. ગાંધીને જલમાંથી આવીને સ્ત્રીઓની નવી હિલચાલની ખબર પડી ત્યારે તેને આનંદ થયો અને મારા ચત્વરના તેણે ખૂબ વખાણ કર્યા.

તેણે કહ્યું “સ્ત્રીઓના આવવાથી પુરુષોના હાથ મજબુત બનશે. મને લાગે છે કે જગતના બનાવોમાં સ્ત્રીઓ વધારે ને વધારે ભાગ લેતી થશે. મારી લડતમાં તેઓ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે.”

મેં પૂછ્યું, “જ્યારે પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને જાહેર જીવનમાં ઝડપાવે ત્યારે ઘરમાં ભાગ પડી જાય તેમ તમે નથી ધાગતા ?”

તેણે જવાબ આપ્યો, “તેમ પણ બને.”

“તમે જાણો છો કે બન્નેના વિચારમાં સામ્ય ન હોય. પત્ની પોતાના પતિથી તદ્દન જુદા વિચાર ધરાવતી હોય તો ઘરની શાંતિમાં ભંગ ન પડે ?”

તેણે અસરકારક રીતે જવાબ આપ્યો “સ્ત્રીઓ તો હમણાં પણ તે શાંતિનો ભંગ કરી શકે છે. પતિ જે કરે તે તેમને પસંદ ન પડે ત્યારે તેઓ કંઈકા કરે, ચીદાય અને રડે.”

મેં ખીજવતાં કહ્યું, “હા. પણ હિંદી ઘરમાં તો એ ઠસ નહિ આવી અગ્રિય પરિસ્થિતિ હિંદી ઘરોમાં તો બનતી .

તેણે હસીને કહ્યું, ‘ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રને ઉપયોગ કરવાનું મને ખીજા કોઈ કરતા હિંદી ઔઝો પાસેથી વધારે શીખવાનું મળ્યું છે બા (મિસિસ ગાંધી) એ પણ મને શીખવ્યું કે જે વસ્તુ કરનાની તે મક્કમપણે ઓખખી ના પાડે તે કરનાની હું તેને ફરજ પાડી શકું નહિ તે મારી સામે સત્યાગ્રહ આદરે છે અને હું નિઃસહાય બનું છું ! ”

અમારા એક હિંદી ઓળખીતા, જેની ઉંમર ચાલીસ વર્ષની હતી, અને સારી રીતે કેળવણી પામેલા હતા અને મી ગાંધીના અનુયાયી મનાતા, તે હિંદી મુનાકાત લઈને હમણા જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પાછા ફર્યા હતા તે તે વર્ષની એક માળપત્નીને સાથે લાવ્યા હતા આ બાબત મી ગાંધીને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને તેની વતણ્ઠક પ્રત્યે તેણે સખત નાપસદગી દર્શાવી દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ કિસ્સો અસાધારણ હતો અને શું કરવું તેની મી ગાંધીને સૂઝ પડી નહિ તે છોકરીના કોઈ સગા નજદીકમાં નહોતા કે જેથી તેઓને અરજ કરી શકાય અને છોકરીને તેના પતિથી એકાદ મે વર્ષ દૂર ગળી શકાય મી ગાંધીને લાગ્યું કે તેનાથી કોઈ યદ્દ શકશે નહિ તેથી તે જરા નિરાશ થયા

મે કહ્યું ‘ કોઈપણ દેશમાં આવા લમની પરવાનગી અપાત તે કવકરૂપ છે તે હજી બાગક છે ”

મી ગાંધીએ દિવગીરી ભરતા અવાજે કહ્યું ‘ ખરે ખર તે કવકરૂપ છે ”

મે પૂછ્યું ‘ પણ તેઓ પતિપત્ની તરીકે રહેશે ? ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ મને લગ છે કે તેઓ રહેશે. ”

મેં કહ્યું, “ તે માણસને ફટકા મારવા જોઈએ. આટલી નાની ઉંમરના બાળક સાથે લડત કરવા તે અત્યાચાર છે. ”

“ તમને શું યાદ છે તે હું જાણું છું. તમારું હૃદય તે બાળા માટે દુઃખી થાય છે. મારું હૃદય પણ દુઃખી થાય છે. ”

મેં ગુસ્સાથી કહ્યું “ અને તેની દિંદી કાપડો પરવાનગી આપે છે ! ”

“ લડત સંબંધી ધણાખરા દેશના કાયદાઓ નાની છોકરીને પરણવાની પુરુષને પરવાનગી આપે છે. ”

મેં સખ્ત જવાબ વાળ્યો, “ હા, હું જાણું છું કે કાયદાઓ પરવાનગી આપે છે પણ રિવાજ તેની વિરુદ્ધ છે. ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ જ્યારે હું સ્વદેશ પાછો ફરું ત્યારે મારે ઘણું કરવાનું છે. ”

મેં કહ્યું. “ સામાજિક સુધારામાં ઘણું કરવાની ચોક્કસ જરૂર છે. તમે જાણો છો કે આદીં અમનાધિકાર સંબંધી હું કામ કરી શકી નથી. એક તો પુરુષની અવહેલનામાં હું તેમની સાથે સહમત થઈ શકી નહિ પણ દરે મને સમજાય છે કે પુરુષે કરેલા કાપડા નીચે, સર્વત્ર, અીઓનો લાભ લેવાય છે. તેથી મને ગુસ્સો ચડે છે. ”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ તમે સાચી રીતે ગુસ્સે ચાઓ છો. ખ્રિસ્ત પ્રભુએ પણ સાચો ગુસ્સો કરવા છૂટ આપી હતી. નિઃસહાય બાળાપર આવી પડનાર દુઃખથી

તમે ચુસ્તો થયા છો. પણ તમને એમ નથી લાગતું કે દોષમા સ્ત્રીઓનો પણ દિસ્સો છે ? ”

હું ખૂબ પાડી ઉઠી, “ નહિ, નહિ. ચાળીસ વર્ષની ઉંમરના માણસને પોતાની બાર વર્ષની કુમળી દીકરી આપવાને માતા ખુશીથી હા પાડે તે હું માની શકતી નથી, તે સ્વાભાવિક નથી. ”

“ પણ તે ખુશીથી તેમ કરે છે આ કિસ્સામા તો તેણે તેમ ક્યું છે. બનતા સુધી આ લમની ગોઠવણ કુદરતની સ્ત્રીઓએ જ કરી હશે. તેમણે તે ગોઠવણ સ્વીકારી તો ચોક્કસ આ વસ્તુ બદલવાને તેમણે જ યત્ન કરવો જોઈતો હતો ”

મે પૂછ્યું “ તેઓ શી રીતે કરી શકે ? ધર્મગુરુઓએ અને કાયદાએ તેમનાપર ઠોકરી બેસાડેલા ધાતકી રીવાજો બદલવાને તેમને શું સ્વતંત્રતા છે ? ”

મી ગ્રાંધીએ કહ્યું, “ જતા તેઓએ બદલવા જોઈએ સુધારાના કાર્યમાં તેઓનો દિસ્સો આપવા તેઓએ જાગૃત થવું જોઈએ જીવનનું ધોરણ તેમણે નક્કી કરવાનું છે તે તેમનો ફરજ છે ”

મે ફરીથી પૂછ્યું ‘ પણ તેઓ શું કરી શકે ? દિલમા તેઓને શું સત્તા છે ? ’

“ તમે ધારો છો તે કરતા ઘણી વધારે ! બીજી કંઈ નહિ તો આની ભયંકર વસ્તુમા ભાગ લેવાની તેમણે ના પાડવી જોઈએ પુરુષની શરમમા ભાગીદાર થવાની ના પાડવા માટે જીવનનું ધોરણ ઉચ્ચ બનાવવું જોઈએ સ્ત્રીઓ જ્યારે તાજે થવાની ના પાડશે ત્યારે પુરુષોએ સાજાજે જ છુટકો ”

મેં દક્ષીણ કરી “ પણ તેમના પર બળનો ઉપયોગ નહિ થાય ? જગતના ઇતિહાસમાં બન્યું છે તેમ તેઓ નખળી પડી જશે.”

તેણે જવાબ આપ્યો “ કદાચ.”

મેં પૂછ્યું, “ પછી શું ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો “ તેઓએ મરી જવું નોંધ્યું. મરણ પામવા તૈયાર થયેલ પાસે ક્યા પુરુષનું જોર ચાલશે ? ”

અમને ડરબનમા આવ્યાને ભાગ્યે જ નવ મહિના થયા હશે તેટલામા હિંદી ક્રામમા વિકટ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. આ વખતની પરિસ્થિતિ વધારે ગંભીર પ્રકારની હતી તથા આગલી પરિસ્થિતિ કરતા તેની અસર વધારે વિસ્તૃત હતી.

અમે તે વખતે ડરબનમા ઉંચા રમ્ય સ્થાને એક નાનો સુંદર બગલો લીધો હતો. મારી જે બેનો મારી પાસે આવી હતી અને હું કંઈ રચનાત્મક જીવન ગાળવાને ઠરીકામ બેઠી હતી મિસિસ ગાંધી અને તેનું કુટુંબ ફિનિકસમા આનંદથી રહેતા હતા, આગળની માફક મી ગાંધી જોહન્સમર્ગ અને ફિનિકસ રસ્સે પોતાનો સમય ગાળતા હતા. ઑકિસના કામ પર ધ્યાન આપતા હતા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકોના જીવનની અગત્યની વિગત પર ધ્યાન આપતા હતા.

મહાન હિંદી મુત્સદ્દી, મી જી કે ગોખલે દેશની

મુલાકાતે આવ્યા હતા અને તે રહ્યા તે દરમિયાન તેની
 અરજી કરવામાં મી. ગાંધીએ ઘણો વખત ગાળ્યો. મી.
 ગોખલે મધુપ્રમેશથી પીકાતા હોવાથી પરદેશ પાળતા હતા.
 તેને માટે જોરાક તૈયાર કરવામાં મેં ઘણીવાર મી. ગાંધીને
 મદદ કરી હતી. તે અમારા ઘરની નજીના ધગમા રહેતા
 હોવાથી ધગ વ્યવસ્થિત ગખાય છે કે કેમ તથા મી. ગોખલેને
 ચોગ્ય જોરાક મળે છે તે હમેશા જોવા જવું માગ માટે
 સહેલું હતું. જોગકની એક વસ્તુ તો મી. ગાંધી પોતે લગભગ
 હમેશા તૈયાર કરતા હતા, તે વસ્તુ બટેટાની પાતરી હતી
 ધગધગતા ફેનતા પર મુકી તે બટેટાને બાળી નાખવાના
 હતા. કેટલીકવાર બટેટા બાળી જતા પરંતુ કેટલીકવાર તે
 સુકાઈ જતા પણ બાળી જતા નહિ. અને મી. ગાંધી અને
 હું આ ચીજની બનાવટને ચિંતાથી નિહાળી રહેતા પોતે
 ખજા પગ જે ખેડ નાખતા તેની સ્મરના અને બગબર
 ધડી માટે મી. ગોખલે બહુ ચોક્કસ હતા. મી. ગાંધી પોતે
 તેની ઈચ્છા કરી ધડી વાળતા હતા. ખરેખર મી. ગોખલે
 અત્યેનું તેનું વર્તન પૂજ્ય મોટાભાઈ અત્યેના વર્તન જેવું હતું.
 અને મી. ગાંધી તેને પોતાના રાજકીય શુરુ તથા નેના
 માનતા હતા.

હું ઉપર કહી ગયું તે પરિસ્થિતિ બહુ જલદી ઉત્પન્ન
 થઈ. તેથી થોડા વખતમાં સેકડો હિંદીઓ કેદ પકડાયા અને
 લગભગ બધા મોટા માણ્યો કેદખાનામાં ગયા.

વ્યવસ્થિત સમાજમાં સતત ન લોકો તરીકે રહેવાના દક્ક
 માટે લડત ચલાવવા હવે માત્ર સ્ત્રીઓ તથા યુવકો બહાર

રહ્યા. મિસિસ ગાંધીએ પણ લડતમાં ઝંપલાવ્યું અને તેને સ્ત્રીઓના એક નાના મંડળ સાથે પકડવામાં આવ્યા અને ત્રણ મહિનાની સજા થઈ.

દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિથી સરકારને વાકેફ કરવા તથા હિંદીઓને તેની જાણ કરવા, મી. ગોખલેએ મારા પતિને ફરીથી હિંદ જવા કહ્યું. ગયા પહેલાં મી. ગાંધીને મળવાની અને તેની છેલ્લી સલાહ લેવાની તેની ઇચ્છા હતી. દમરો સત્યાગ્રહીઓ સાથેની નાતાલથી ટ્રાન્સવાલની મી. ગાંધીની ઐતિહાસિક કૂચ વખતે તેને પકડી પાડવાના હેતુથી તેણે સો માઈલની મુસાફરી કરી. એવું બન્યું કે મારા પતિ પહોંચ્યા પછી તરત જ મી. ગાંધીને પકડવામાં આવ્યા અને વખત સમજી લઈને તે વખતના નેતાહીન સૈન્યની મારા પતિએ તરત જ સરદારી લીધી. બીજે દિવસે તેને પણ “ મદદ તથા ઉશ્કેરણી કરવા ” માટે પકડવામાં આવ્યા અને મને તરત જ ત્યાં બોલાવવામાં આવી. તેમને બન્નેને અપરાધી ઠરાવીને સજા કરવામાં આવી ત્યારે હું હાજર હતી, ત્યાર પછી તરત જ હું ડરબન પાછી ફરી.

પછી લેડિના આગ્રહને વશ થઈ મારા પતિના બદલે હું ચોવીસ કલાકના ખર્ચે, હિંદ જવા ઉપડી. પણ મી. ગોખલેનો ડેલાગોઆબે તાર મળવાથી પાછી ફરી. તેમાં એવા ખર્ચ હતા કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તપાસ કરવા માટે હિંદમાંથી અધિકારીઓનું મંડળ રવાના થવાનું હતું અને તેના બીનઅધિકારી મદદગાર તરીકે તે મી. સી. એફ. એન્ડ્રુઝને મોકલતા હતા.

તે બનાવો ઝડપથી બનવા લાગ્યા હિંદીઓની મુશ્કેલીઓની તપાસ કરવા માટે મગીરાન આવવાની જાહેરાત થવાથી પાંચ અઢવાડિયાની કેદ પછી મી ગાંધીને તથા મારા પતિને છોડી મુખવામા આપ્યા હતા તેમને મળવાને હું દ્વાન્સ વાન જતી હતી પરંતુ સ્થિતિએ જે વળણ લીધું હતું તેથી બધા ખુશી તથા ઉત્સાહી દેખાતા હતા મી ગાંધીએ ખૂબ સતોષ દર્શાવ્યો મારી દિવસ્યાવ વિષે કોઈની સનાદ લેવાનો વિચાર મ્યાં સિવાય હું હિંદ જવા નીમ્ણા તે વિષે તેણે મને મહેણુ માગવામા આનંદ લીધો મારા પતિ તથા બાળકોનો ત્યાગ કરવા માટે તેણે મને ચીડવી અને કહ્યું કે પતિની સત્તા દૂર થતા જ સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાથી મદાયે છે ખરી રીતે તો મારા પતિને બંને મારે જવા માટે તેની રજા લેવી જોઈએ તેમ એક વર્તમાન પત્રકાર મિત્રને લાગતા, તેણે તેના કારાવાસ દરમિયાન અધીકારીઓ મારફત તે પગલાનગી મેળવી હતી

આ પછી તરતજ, મિસિસ ગાંધી અને બીજી હિંદી સ્ત્રીઓ છુટતા તેને મળવાને હું મી ગાંધી સાથે ગઈ પોતે જે ક્યું હતું તે માટે પોતાના પતિની સંમતિની રાહ જોતા મિસિસ ગાંધીની આખમા મે શરમાળપણુ જોયું

હું ખના અનેક વખેના જે કરારથી અત આગ્યો તે પુરા થયા અને એક દિવસે, હું, મારા પતિ અને મી ગાંધી અમારા દરેકના લવિબ્ધના કાર્યક્રમનો વિચાર કરવા બેઠા કેટલોક વખત થયા મી ગાંધીની આખો હિંદ લણી ફરતી હતી અને હવે તેમ કરવાને તે સ્વતંત્ર હોવાથી જે સિદ્ધાંત પર લડત ચાલી હતી તે મજબુત થતા જ તેણે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી

જવાનો નિશ્ચય કર્યો લડતના અત પડેના થોડા સમય પૂર્વે
 મને વચન આપવામા આન્યુ હતુ કે લડતનો ફોટોમદ અત
 પછી મારે માતો દક્ષિણ આફ્રિકામા ગહેવુ, જ્યાં મી ગાંધી
 અમને દરે જાનની સગવડ રી આપે અથવા મારુ નાનુ
 કુટુંબ નહીને ઇંગ્લંડ જઈ ગહેવું મે ઇંગ્લંડ જવાનુ પર્મદ
 કર્યુ દક્ષિણ આફ્રિકામા મે જે વર્ષો ગાળ્યા હતા તે મારા
 માટે અશાંતિ તથા દુ ખના વર્ષો હતા તેથી ત્યાં ગહેવાની
 ઈચ્છા યતી નહોતી તેથી અમાગ જવા માટે ગોડાણુ ર
 વામા આવી વર એક એજન્ટને સોપવામા આવ્યુ અને
 સગસામાનના લીનામની જાહેરખબર આપવામા આવી
 અમારા માટે ધર રોધીને લાડે રાખના ઇંગ્લંડમા મિત્રોને
 ખબર આપવામા આવી મારી એક બહેનનુ લગ્ન ઉતાનજથી
 કરવામા આન્યુ કે જેથી અમાગ ગયા પહેલા તે પતી જા

પછી, એક દિવસે મી ગાંધીનો ખાસ પત્ર આવ્યો
 હિંદમા જવાને અંગે તેની ગેરહાજરીમા લોકોને દોગવવા એક
 મિત્ર પર તેણે લેણસો ગમ્યો હતો તે મિત્રે અચાનક પૂર્વ
 આફ્રિકામા જઈ વસવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેણે લખ્યુ કે
 'હુ પ્રેરણા મેળવવા માટે ચિંતન તથા પ્રાર્થના કરી ગ્લો
 ધુ અને એરા નિર્ણયપર આવ્યો છુ કે હુ અને તમાગ પતિ
 બન્ને, આ સન્નેગોમા એકી સાથે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી
 શકીએ નહિ, લોકોને મદદ કરવા તથા સરખા પોતાના વચનો
 સંપૂર્ણ રીતે પાળે છે કે કેમ તે જોવા અમારા બેમાથી એક
 રહેવુ જ જોઈએ પણ કોને રહેવુ તે નક્કી કરનાનુ કામ મારુ
 અગર તમાગ પતિનુ નથી તે કાર્ય તમારુ છે તમારે ઇચ્છક

મા રહેવું એવું અમે બંનેએ તમને વચન આપ્યું છે અને
 જો તમે તેમાથી અમને મુક્ત ન કરો તો અમારે તે વચન
 પાળવું પડે” એટલે વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે મં તો જન્મ
 ભૂમિમા જવાની લાગા વખતથી ઇચ્છા રાખતા મી ગાંધીને
 મારે દક્ષિણ આફ્રિકામા ગમના અથવા મારે અમુક વસ્તુને
 થોડો વખત માટે ત્યાગ કરવો, કે જેને માટે હું વર્ષો થયા
 લાવિષ્યના બદલા તરીકે રાહ જોતી હતી મારા પર કોઈ
 પણ જાતનું દયાણ ન કરવાનું મી ગાંધીએ મારા પતિને
 સમજાવ્યું હતું મને ઠીક પડે તેમ મારે પ્રેરવાનું હતું તેણે
 નિખાવસ દિને લખ્યું હતું કે આ દેશમા જાહેર જીવનમા
 મે તમારા કરતા ધણ વધારે વર્ષો ગાળેલા હોવાથી જવાની
 મારી ઇચ્છા છે પણ જો મિલિ આ ૧ રહેવાને ન ઇચ્છે તો
 મારે રહેવું જ નોંધએ’

તેથી આગળની માફક પસંદ કરાવે મોજે મારા પર
 મુમરો હતો પરંતુ મને પસંદગીની સ્વતંત્રતા હોવાનું લાગ્યું
 નહિ મને થયું કે તેનો અર્થ એટલો જ કે મારી આસાએને
 નિમૂળ કરી મારે દક્ષિણ આફ્રિકામા રહેવું મે મી ગાંધીને
 લખ્યું કે અમે રહીશું અને પછી તરત જ મારા પતિ મી
 ગાંધીની ઓફિસ સલાજવા માટે ડ્રમન ઉપડી ગયા ધરને
 સામાન વેચાઈ ગયો હતો હું ડરજનમા નહી ફરીથી નવું
 ઘર વસાવવા લાગી મી ગાંધી અને મારા પતિ મને રહેવાને
 મળ્યા તેને મુક્ત કરવાની ગોડવણ માટેના મારા મર્ચની
 તેણે પ્રશંસા કરી અને પશુ કે મને ખાતરી છે કે ‘તમાગ
 ત્યાગને બદલો મળી રહે’

ઉપડવા માટે મી. ગાંધીએ ઉતાવળથી ગોઠવણ કરી અને તેના જવાનો દિવસ આવ્યો. અમારું મોટું બાળક તે વખતે ૭ વર્ષની ઉંમરનું હતું. તેની સાથે છેલ્લી વખતની વાતચિત કરવા માટે, તે તેની સાથે સુએ તેમ મી. ગાંધીએ ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

મેં વાંધો લીધો “ તમે વાહડોથી કંટાળી જશો અને તમને વખત મળશે નહિ.”

તેણે જવાબ આપ્યો “ જો તે મારી સાથે સુશે તો હું ગમે તેમ કરી વખત મેળવીશ.”

જો નાના ઘરમાં મિસિસ ગાંધી સાથે મી. ગાંધી રહેતા હતા ત્યાં વાહડો ગયો. મી. ગાંધીની સાદડીની બાજુમાં તેના માટે જમીન પર સાદડી પાથરવામાં આવી. મી. ગાંધી સુવા આવ્યા પહેલાં તે ધસધસાટ ઉંઘતો હતો. પરંતુ બન્ને સવારના ચાર વાગ્યે જાગ્યા અને વાતો કરવા લાગ્યા. પાછળથી મને મી. ગાંધીએ વાત કરી કે તેઓ બન્નેએ લગભગ ઇશ્વર સંબંધી વાત કરી હતી અને વાહડો ઇશ્વરની તદ્દન નજીક હોવાથી તેને કંઈ શીખવાનું નહોતું.

હું મારા પતિ તથા મંડળ સાથે કેપટાઉન ગયો, ત્યાં ગાડીઓમાં અમારું સરઘસ દાઢવામાં આવ્યું. મોખરે એક બેન્ડ ચાલતું હતું. જે બધું બનતું હતું અથવા બની ગયું હતું તેથી ખુશી અથવા નારાજ ન દેખાતાં મી. ગાંધી સઘળો સમય શાંત બેસી રહ્યા.

મછવો ઉપડતાં મારા જીવનમાં ઉદાસીનતાની અસહ્ય લાગણી થતી જણાઈ, કદપના અને વિચારનું મારા જીવનનું એક પ્રકરણ બંધ થયું હતું. આ ૧૯૧૪ માં બન્યું. મી. ગાંધી જે આગળોટમાં મુસાફરી કરતા હતા તે ઇંગ્લંડ પહોંચી તે જ દિવસે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. આ મંડળને પહેલાં ઇંગ્લંડ જવાનું હતું.

મહાન યુદ્ધના ત્રીજા વર્ષમાં હું મી. ગાંધીને ફરીથી હિંદમાં મળી. વચ્ચેનો વખત ખૂબ કામમાં તથા ચિંતામાં ગયો હતો. બીજા આદર્શવાદીઓ તથા સુધારકોની માફક મારા તથા મારા પતિના કેટલાક ભ્રમ ભાંગી પડ્યા હતા. પણ આ વખતનું સંકટ જગદવ્યાપિ હોવાથી, સરખામણીમાં અમારી ચિંતાઓ નજીવી હતી. બીજાના જીવન સાથે, તથા અમારા જીવનના આગલા વર્ષો સાથે સરખાવતાં, અમારું જીવન શાંતિમય હતું.

અમે અમારું કાર્ય કરેલું હોવાથી સ્વદેશ જઈ રહેલા માટે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાની મી. ગાંધીએ સમતિ આપી પરંતુ, ઈંગ્લંડ ગયા પહેલા કેટલીક અગત્યની બાબતો માટે મારા પતિને હિંદ જવાની ફરજ પડી. તે મારા પહેલાં કેટલાક મહિને વહેલા હિંદ ગયા અને હું મુઠઈ પટ્ટાચનાં

મને મળ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહીને અમે મી. ગાંધીને મળવા અમદાવાદ ગયા. તે જે આશ્રમમાં રહેતા હતા ત્યાં અમે ઉતરવાના નહોતા પરંતુ નજીકમાં રહેતા દિંદો મિત્રોને ત્યાં ઉતરી હમેશાં તેને મળવાના હતા.

મને લાગ્યું કે આ ત્રણ વર્ષોમાં તેણે ખૂબ ચિંતન કર્યું હતું પણ મને ગમે તેમ જણાયું કે તે વધારે હિંદી અને ઓછા સાર્વજનિક બન્યા હતા. તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાના 'ભાષ' કરતાં તે જુદા હોવાનું મને અંગત જણાવું જોઈતું હતું, પણ તેમ નહોતું. મારા પ્રતિ તો તે તેવા જ હતા—માયાળુ, નમ્ર. મારા જીવનની નાની વસ્તુઓ તેમ જ મોટા પ્રશ્નો પ્રત્યેની તેની સદ્વાનુભૂતિ તેવી જ હતી. પરંતુ મને જણાયું કે તેની કુદરતી ત્યાગવૃત્તિ વધારે જાહેર થઈ હતી. પોતાની આમપાસના માણસો પાસે તેની માગણી વધતી જતી હતી કે તેઓએ આત્માની વસ્તુઓ શોધવી જોઈએ. છતાં વિચિત્ર વિસંગતતા તો એ હતી કે તેના મગજમાં રાજકીય જીવનની તથા હિંદની ગરીબાઈનું દુઃખ મટાડવાની યોજનાઓ ઘડાયા કરતી હતી.

મેં આ વખતે તેને ગુજરાતી ખેડુતના પોશાકમાં જોયા. ગોઠણસુધી પહેંચતો કમ્બ, તથા જડી ખાદીનો મોટો ટુકડો જે તે શરીરની ઉપરનો ભાગ ઢાંકવાને શાલ તરીકે વાપરતા હતા. બ્યારે તે બહાર નીકળતા ત્યારે તે ચંપલ પહેરતા, નહિતર તેના પગ ઉઘાડા રહેતા.

પોતે જે કપડાં પહેરતા તે પરથી મી. ગાંધીની કેટલી જુદી માનસિક સ્થિતિ જણાઈ આવતી! હું ધારું છું કે

દરેક વખતનો પહેરવેશ તેના મનની સ્થિતિ પ્રદર્શિત કરતો હતો. દરેક પહેરવેશમાં તેની સસાર પ્રત્યેની ભાવના જણાતી હતી અને તેની પાછળ એવો મનુષ્ય જણાતો કે જે ગમે તે ક્ષણે ખુશીથી અને સહેલાઈથી તે ફેંકી દઈ ઈશ્વર સમક્ષ નમ્મ ઉભો રહે.

X

X

X

તેના દાત પડી જવાથી તેના દેખાવમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. તે હસતા ત્યારે તેના મોઢામાં દાતની ખાલી જગ્યા જોતા લગભગ લિંગીરી થતી પાછળથી તેમણે દાતનું ચોકકું તૈયાર કરાવ્યું હતું પણ ફક્ત જરૂરિયાતને પ્રસંગે જમતી વખતે આવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરતા.

મિસિસ ગાંધી અગ્રેજી ચોકું ધણુ ભૂલી ગયા હતા, પરંતુ ત્યાંના જીવનથી સુખી જણાતા હતા તેના મોટા પુત્રની વહુ તરતમાં ચુગરી ગયેન હોવાથી તેના ત્રણ નાના બાળકોની તેણે સલાજ લેવાની હતી. ઉરાત સામાન્ય રીતે તેના ભાગમાં આવતું કામ કરવું પડતું.

આશ્રમ જોઈ તે વિષે ચર્ચા કરી અને લડાઈની વાત કરી. લડાઈ સમયમાં પોતાના ચોક્કસ વયણુ વિષે મી ગાંધી મુઝાયા હતા. લડાઈ અને રક્તપાતથી તેમને ધ્રુમરી છુટતી-માણસો અને પ્રાણ્યો એકમીગને મારી નાખ્યા સિવાય પોતાના મતલબનું સમાધાન કેમ ન કરે તેનું કારણ તેને સમજાતું નહોતું છતાં આ વખતે જર્મનો સામે સત્યાગ્રહ કરીને સામા યવાનો તેણે ખુલ્લી રીતે ઉપદેશ કરી નહિ-

તેણે ગીતાની તથા જે પ્રમંગે શ્રી કૃષ્ણે અભ્યુત્થાનને દુસ્મનો સામે લડવાનું સમજાવ્યું તે પ્રસંગની વાત કરી. જે કે તે ગીતાનો અર્થ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ કરતા હતા અને શ્રી કૃષ્ણની સમજાવટને તે અર્થમાં લેવાની સ્પષ્ટ ના પાડતા હતા. પાછળથી, કામ માટે લસકરમાં જોડાવાનો તેણે લોકોને ઉપદેશ કર્યો.

અમે વાત કરતા હતા ત્યારે એક દિવસે મેં તેને પૂછ્યું “પણ તમે લડાઈની હિમાયત શી રીતે કરી શકો?”

તેણે જવાબ આપ્યો, “કાર્યથી અથવા તેના પરિણામથી. ખીંધને એક કાર્ય ન કરવું તે સદ્ગુણ નથી.”

મેં પૂછ્યું, “ત્યારે તમે શું સલાહ આપો છો?”

તેણે જવાબ આપ્યો “જ્યાં સુધી તમને તેમાંથી પાઠ ન મળે ત્યાં સુધી કામમાં ભાગ લેવાની. જ્યારે તમને ખરેખર પાઠ મળી જાય ત્યારે તેમાં ભાગ લેવાની તમારા માટે જરૂર રહેશે નહિ. તમે તેનાથી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી જશો.”

“તે તો લડાઈ વાજળી છે તેના જેવું લાગે છે, અને જે કે મને લાગે છે કે સાચું અને ખોટું સાપેક્ષ શબ્દો છે. કેટલાક પ્રસંગોએ કોઈ પણ બાબત માટે આપણે દલીલ કરી શકતા નથી પરંતુ ઈશ્વર પર આધાર રાખી તે વખતે જે ઠીક લાગે છે તે કરીએ છીએ. પણ તમારું કહેવું તેમ નથી. તમે તો જાહેર કહ્યું કે, “પ્રેમથી તિરસ્કાર જીતી શકાય છે.”

તેણે દિલ્લગીરી બધી અવાજે કહ્યું, “હા, હું તે બાળું છું પણ જાતિ ભાઈઓના પ્રેમને અંગે શારીરિક બળ વાપરું, પડે તે માટે મારા દેશવાસીઓ અટકતા નથી પણ તેઓ; ખીકણપણાથી અટકે છે. ભયયુક્ત શાંતિ રણક્ષેત્રના શૌર્ય કરતાં ઘણી ખરાબ છે. ભયથી ભાગવા કરતાં લડતાં તેઓ મરી જાય તેમ હું ઇચ્છું.”

યુદ્ધના સિપાઈ તરીકે બહાર પડવાની માગણી ન કરવા માટે માગ પતિ સુદ્ધાં તેના કેટલાક મિત્રો તેને માંડ સમજાવી શક્યા.

x

x

x

મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે તે શુ ધારતા હતા તે વિષે તેની સાથે વાતચિત્ત કરવાને મેં ઘણીવાર યત્ન કર્યા પરંતુ તે સ્થિતિ સંબધી તેના મનમાં વિચાર આવતા નહોતા. તેનો ધાર્મિક અનુભવ રક્ષ્યનાદીનો હતો, નહિ કે તત્ત્વગ્રીમાં-સકનો. જો કે તે વારંવાર પુનર્જન્મની વાત કરતા પરંતુ, માણસની મૃત્યુ પામ્યા પછી દશ મિનિટ પછી શુ સ્થિતિ થાય છે તે વિષે વાત કરતા નહિ. એક પ્રસંગે અમારા એક મિત્રના આધ્યાત્મિક અનુભવ મેંમધી હું વાત કરતી હતી. તેનાથી તે કંટાળી ગયા અને મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ જાણવી તે, તેને વખતનો અથ લાગ્યો.

મેં કહ્યું “ પરંતુ કેટલાક લોકોના મનથી તે વખત સક્તિનો દુર્દૈય નથી. જીવન કરતાં મૃત્યુનો પડો બેઠવામા તેમને વધારે રસ પડે છે.”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, “ પરંતુ તેમની આસ-પાસના જાતિ ભાષણોને વધારે સુખી કરવાના કાર્યોમાં ખ્યાન આપવાની તેમની ફરજ છે.”

મેં પૂછ્યું “ મૃત્યુનો અર્થ તેઓ વધારે સારી રીતે સમજે તો તેઓ જાતિ ભાષણોને સુખી કરી શકે તેમ તમે ધારતા નથી ? ”

“ તે બાબતની તેમને ચિંતા કરવાની નથી. મૃત્યુ મોટી બાબત નથી.”

મેં કહ્યું “ છતાં આપણે તે વિષે ખૂબ ધુમરાણ મચાવીએ છીએ.” પરંતુ મી. ગાંધીએ વિષય બદલ્યો. તે આગળ ચલાવવાની તેની ઇચ્છા નહોતી.

હિંદમાં મેં થોડા મહિના રહેવાનું ધારેલું, પણ લડાઈને અંગે જે વર્ષ રહેલું પડ્યું. મારા પતિ સખત માંદા થઈ ગયા—લગભગ મરણને કાંઠે પહોંચ્યા. આ માંદગીથી તે ઘણા મહિના અશક્ત રહ્યા. ત્યાર પછી મને, મારી બેનને તથા મારાં છોકરાંને મી. ગાંધીની દેખરેખ નીચે છોડી તે ઇંગ્લંડ ગયા. મારા પતિ મુંબઈથી સ્ટીમરમાં ગયા તે વખતે હું માંદી હતી. મારા પતિ તથા નાના પુત્રની સાંજા વખત સુધીની સારવારથી હું ચાકા ગઈ હતી અને હું મેક્સરિયાનો ભોગ થઈ પડી.

મી. ગાંધી થોડા દિવસ માટે મુંબઈ આવ્યા હતા અને મારા પતિને વળાવીને તગત જ મારી પામે આવ્યા. દિવસો વીતવા લાગ્યા છતાં તાવ ચાલુ રહેવાથી મી. ગાંધીને મારા

માટે ખૂબ ચિંતા થઈ. મારી માંદગીનો કટોકટીનો વખત પસાર ન થાય ત્યાં સુધી તેણે મુંબઈ છોડવાની ના પાડી. મને કેમ છે તે જોવા તે હમેશાં આવતા. તે મારી પથારી પાસે બેસીને વાતો કરતા ત્યારે હું સુઈને મારા ગાલપર આંસુ પાડતી હતી. ઓછી સમજણના માણસની માફક હું મૂર્ખ કે નમણા હૃદયની છું તેમ તેણે મને કદિ કહ્યું નહિ. કોઈ નવીન ખજાર આપતા કે ગપ્પા મારતા તે મારી પાસે બેસતા અને મને હસાવવા માટે પોતાની વિચિત્રતા ક્વચિત્ ખતાવતા.

હું જાણતી હતી કે અમદાવાદમાં તેને અગત્યનું કામ હતું અને મારા ખાતર તે તેપર ધ્યાન આપતા નહોતા. મેં એક વખત તેમને જવાનું સૂચન કર્યું અને કહ્યું કે “જે દિંદી મિત્રની સારવાર નીચે હતી તેના ઘરમાં હું સાજી થઈ જઈશ.”

તેણે જવાબ આપ્યો “ના. તમે સાજા ન થાવ ત્યાં સુધી હું તમને મુકીને જઈ શકું નહિ.” તાવ ઉતરી ગયો અને મને શક્તિ આવવા માંડી તેમ તેને ખજાર પડી ત્યાં સુધી તે રોકાયા.

x

x

x

મારા દિંદના વસવાટ દરમિયાન એક દિવસ એવો આવ્યો જ્યારે મી. ગાંધીની પોતાની છાંદગી ખનમ થઈ દેખાઈ. આંતરડાની વ્યાધિથી અડવાડિયાઓ થયાં તે પીડાતા હતા. તેની એવામાં જે ડોક્ટરો ખડે પગે દાખલ હતા અને તેને કેમ ખવરાવવું તે બાબત મુંઝવણમાં હતા. જાન દેશી ગયો

તેથી માત્ર એક ચીજ દુધ હતું તેમ તેઓ માનતા હતા પણ 'આપનું' દુધ ન લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી ડાક્ટરની દલીલો અથવા મિસિસ ગાંધીએ ધુંટણીએ પડીને કરેલી વિનંતિ તેની પ્રતિજ્ઞા તોડાવી શકી નહિ. તેથી અમે 'તેના રોહીએ' તેને ક્ષીણુ ચલા જોઈ રહ્યા. હું તે વખતે બે દિવસની મુસાફરી જોટલી તેનાથી દૂર હતી પરંતુ તેની સ્થિતિના મને વારંવાર ખગર આપવામાં આવતા હતા. પછી તેણે લખાવેલ છેલ્લી વિદાયની એક નાની ચિઠ્ઠી મને મળી. તે મરણુ કિનારે હતા અને તે આ જગત છોડી જાય ત્યાં પહેલા મને રોહના શબ્દ મોકલવાનું તેણે ઇચ્છ્યું. મને અંતરમાંથી કાર્ષ કહી રહ્યું કે તેનો અંત આવ્યો નહોતો અને તેથી મેં તેને તે પ્રમાણે લખ્યું. સાથે સાથે મેં ઉમેર્યું કે હિંદનું તેનું કાર્ષ હજુ પુરું થયું ન હોવાથી તે વિદાય લઈ શકે નહિ.

જે સંજોગોમાં તે સાગ્ર થયા તે બાબત તેણે મને ઘણી મોડેથી વાત કરી. જે દેહ તેને ચિંતા કરાવતો તથા અડચણકારક હતો, તેનો ન્યાય કરવાને તે ખુશી હતા અને તેથી તેના દેહને બચાવે તેવી વસ્તુ માત્ર દુધ હોય તો તે લઈને તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડવાની ના પાડી. પછી તેણે કહ્યું, "બાએ રસતો શાધી કાઢ્યો" તેણે મને કહ્યું, "તમારી પ્રતિજ્ઞા ગાયના દુધ સંબંધી છે પણ બકરીના દુધ સંબંધી નથી. તેથી તમે બકરીનું દુધ લઈ શકો છો અને

છતાં તમારી પ્રતિષ્ઠા પાળી શકો છો. " તેણે આંખનો પલકારો મારીને તથા પોતાની તળિયતના માટે મિસિસ ગાંધીએ જે સક્ષમ બેદ શોધી કાઢ્યો હતો તેના માટે તેને વખાણુતા હોય તેવા ભાવવાળા અવાજે કહ્યું, " તમે સ્ત્રીઓ બહુ હઠીલી તથા હુશિયાર છો. " સદ્ભાગ્યે બકરીનું દુધ બહુ અસરકારક નીવડ્યું અને ધીમે ધીમે તે તદ્દન સાબળ ગઈ ગયા.

લડાઈ પછી બની શકે તેટલું જલ્દી ઇંગ્લેન્ડ પહોંચવાની મારી ચિંતાથી મી. ગાંધી અગણ્ય નહોતા અને મારા પતિને ફરીથી મળવાની મારી ઇચ્છા પ્રત્યે તેની સદાનુશ્રૂતિ હતી. અમારે ઘણી વખત લાંબો વિયોગ ભોગવવો પડ્યો હતો. તે બાબત તે વારંવાર દિલગીર થતા. તેને આશા હતી કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે અમે સાથે સ્થિર થઈને રહી શકશું. છતાં કેઈ વાર તે ચીડાવવા માટે કહેતા કે, “તમારા માટે વિયોગ સારો છે કેમકે તેથી પરિશ્રિત જીવન કંટાળા ભરેલું બનતું નથી.”

મેં એક વખત જવાબ આપ્યો, “એ બધું તો ઠીક. પણ વિયોગથી પ્રેમ બંધાય છે તેમ અદૃશ્ય પણ થાય છે.”

તેણે કહ્યું, “તમારી બાબતમાં તે સંભવિત નથી તે હું જાણું છું. હેન્રી ખૂબ વફાદાર છે.”

મેં તરત જ જવાગ આપ્યો, “ તો હું નથી એમ તમે કહેવા માગો છો ? પુરુષોમાં ઉચ્ચ ગુણોનો ધનુરો હોય તેમ તમે માનતા હો તેમ મને કેટલીક વાર નવાઈ લાગે છે । ”

“ જો તમે હેત્રિ પ્રત્યે વફાદાર ન હોતો આ કિસ્સામાં તમે તે સાબીત કરશો. ”

આ ટીકાથી હું ચૂપ થઈ ગયો.

લડાઈ પૂરી થઈ તે દિવસ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચેની ઉતાર-ઁની સ્ટીમર ચાલુ થઈ કે તરત જ મી. ગાંધીનો પત્ર મને મળ્યો. તેમાં નીલગીરીનો મારો નાનો બંગલો છોડી એકદમ મુંબઈ આવવાનું લખ્યું હતું. મુસાફરી બે દિવસની હતી. લગભગ બે વર્ષ થયાં મેં તેને જોયા ન હતા. તેથી છ આઠવાડિયા પછી જ્યારે હું તેને મળી ત્યારે તે મને માંદા તથા નગળા જણાયા. પરંતુ તેણે તો કહ્યું કે તેની તબિયત તદ્દન સુધરી ગઈ છે. તેણે મારા માટે તથા મારા નાના કુટુંબ માટે ખૂબ લાગણી બતાવી.

જે લયંદર ઈન્ફલ્યુએન્સાએ હિંદને લિલ્લડ કરી નાખ્યું હતું તેની હમણાં જ સમાપ્તિ થઈ હતી અને કુનુરની ટેકરી પર-ન્યાં હું રહેતી હતી-મેં તેની હૃદયબેદક અસર જોઈ હતી. આવી આફત સમયે મનુષ્યોની અનાથ અવસ્થાની મારા પર ઊંડી દુઃખદ અસર થઈ હતી. જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે એકસ જણાતું હતું કેમકે કુનુરમાં જીવતા રહેલ મનુષ્યો કરતાં મૃત્યુ પામેલાની સંખ્યા વધારે હતી. હું, મારી બેન, મારાં બે બાળકો અને મારા માણસો-બધાં-આ દુઃખના-માંથી મુક્ત રહ્યા નહોતા; પરંતુ સદ્ભાગ્યે બધાં સાગ્ન થઈ

ગયા હતા. વૈદક જાણનાર કોઈ માણસ મળી શકે તેમ ન હોવાથી અમને આવડે અને મળી શકે તેવા ઉપાયો અમારા નાના ઘર માટે મેં તથા મારી બેને અજમાવ્યા હું કોઈ પણ જાતની સરકારી નોકરી સાથે સબધ ધરાવતી ન હોવાથી યુરોપિયનોએ મારો બહિષ્કાર કર્યો હતો તેઓ જાણતા હતા કે માગ પતિને મી ગાંધી સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિકટનો પરિચય હતો, તેથી તેમની પાસેથી મને મદદ મળી શકે તેમ નહોતું તેથી દુખના છ અડવાડિયા મારે તથા મારી બેનને એમ્લા વીતાડવા પડ્યા માદગીને અગે લગભગ એક મહિના સુધી નોકરો પ્રમ દરી શકે તેમ નહોતા અને તેથી અમારે હોમ્સ ઉપગત તેમની સાગવા કરવાની હતી કોઈ પણ જાતનું બજાતણ અમે ખરીદી શક્યા નહોતા- બજાતણ વેચનારા માંદા અથવા મરી ગયે ન હોવાથી ખરીદના જેવું કંઈ નહોતું-તેથી માગ બટવગના (ગસોપાના) સગા આઠ વર્ષની ઉમરના નાના છોકરા પર અમારો મધો આધાર હતો માત્ર માણસો માટે, દુધ ગરમ કરવા માટે કે કાંઈ કરવા માટે તે પામેના જગતમાં જઈ થોડા લામ્બા વીણી લાવતો. બીજી ગસોઈ પગવાની અમે માથાકૂટ કરતા નહિ આમાંની કેટલીક બાબતો મી ગાંધીને મહેના તેને દુખ તથા સતાપ થયા અમાગ સમગ્રી ચિંતા વધાવવાની હોય તેમ અમે પહોંચ્યા ત્યારે મુનઈમાં કોનેગ આવ્યો હતો અને અમે શકુંમાં ગ્લીએ તો તેને બધા સામનો હતો. તેજે દિવસે, 'હું તમને આવી ગઈ શકનો નથી આજનોટ મને ત્યાં સુધી તમારે માથેગન જાતને ગ્લેવું પડે'

આ નવી મુશ્કેલી હોય ત્યા તમને આહી રાખવાની જોખમદારી હું લઇ શકતો નથી. માટે ત્યા જવાની મેહેંગ્યાનો કરીને જોડવણુ કરો.”

મે વાઘો લીધો, “પણ મારી પાસે પૈસા નથી તેનું મારે શું કરવું?”

“તેની તમારે ચિંતા કરવાની નથી હું ગમે તેમ કરી તેની વ્યવસ્થા કરીશ. મારે તો ફક્ત તમને સાત્ત રાખવા છે.”

મે પૂછ્યું, “અને ઘેર જવાની જોડવણુનું શું? તે વિશે મારે શું કરવું?”

“તમારી ટીકીટનું નક્કી કરવા માટે તમારે જોડ પાસે જવું પડશે પણ તરતની સ્ટીમગમા જવા માટે તમારે પહેલવહેલા તો નાકીદના ડૉક્ટરી સર્ટિફિકેટની જરૂર પડશે શું થઇ શકે તે આપણે જોઈએ.”

હું મી ગાંધી સાથે વાત કરતી હતી તે દરમિયાન પણ મારે શું કરવું તેના વિચાર તેના મનમાં ઘેળાયા કળતા હતા. તે તેની માદગીની પથારીમાંથી ડાઈને સંજો તો કોઈને ચિઠ્ઠી મોજવાતા હતા. ખીજો દિવસે જે ડૉક્ટરો તથા ઉતારુ-ઓની જોડને મળ્યા બાદ હું માથેરાન ગઇ. ત્યા આગજોટની રાહ જોઈને હું છ અઠવાડિયા રોકાણી દર અઠવાડિયે હું મી. ગાંધીને મળવા તથા ખીજા કાર્યો માટે મુમ્મદ આનતી.

એક વખતે બહુ હતાશ થઈ જવાથી, હિંદુસ્તાનમાં કાલિની પૂજનું કારણ હું સમજી શકી છું તેમ મેં તેને કહ્યું, મૃત્યુ સર્વ એટલું નજીક અને સહેલું દેખાય છે અને જીવન મુશ્કેલ જણાય છે, પણ તેણે જરા દિલગીરીથી કહ્યું, “પણ તમે

તેનાથી દૂર ભાગી શકતા નથી. તમારે ફરીથી પાછા આવવું પડશે.”

મેં તેને જવાબ આપ્યો નહિ અને થોડી મિનિટ અમે શાંત બેઠાં. તેણે પછી કહ્યું, “ એક વખત હું એમ ધારતો કે આ જન્માં જ હું પુનર્જન્મનું ચક્ર પુરું કરી શકીશ. હવે મને લાગે છે મારાથી તેમ બનશે નહિ અને મારે પાછા આવવું પડશે. આપણે તે છોડી શકતા નથી પરંતુ મને આશા છે કે મારે એક જ વખત ફરીથી આવવું પડશે.”

મેં કહ્યું “ હું જીવનથી કંટાળી છું એમ નહિ. મારા મનથી તો જીવનમાં કંઈક સૌન્દર્ય છે. જન્મ અને પુનર્જન્મના વિચારથી હું દિલગીર થતી નથી પરંતુ અહીં મૃત્યુ ઝડપથી નમ્ર સ્વરૂપમાં આવે છે. તેને તાબે થવું મને સહેલું લાગે છે”

મી. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો “ તે તમને ગોઠવતું નથી. તમારી દૃષ્ટના તમને બીરુ બનાવે છે. તમારી શ્રદ્ધા ક્યાં આસી ગઈ ?”

“ મને ભય લાગે છે કે આ સમયે તે નમણી પડી ગઈ છે.”

“ આત્મા, ચલો ! તમે તમારી જાન મરણે વફાવડ થતા નથી. હું તમને તે રીતે વાત કરવા દર્મ શકું નહિ.”

આખરે મારે હિંદુસ્તાન છોડવાનો નિર્ણય આવ્યો. મી. ગાંધી દંજી ગદુ તકવીફ લઈ શકે તેમ નહોતા, તેથી હું મારાં બાગેડો સાથે તેની વિનય સેવા ગઈ. હું માનું છું કે અમારા બન્નેના મનમાં એક જ વિચર હતો કે “ અમે ફરીથી જીવતા મળશું ?”

હરીન્દ્રનાં બે નાટકો કીમત રૂ. ૦-૭-૦

શ્રી હરીન્દ્રનાથ જેવા યુરોપ અને અમેરિકામાં વર્ગો
ગાળનારે હિંદને તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવના માટે આ નાટક
લખ્યા છે અને તે જરૂર વાચવા જેવા છે મુંબઈ મમાચાર

ક્રાંતિયુગમાં આ પુસ્તક ક્રાંતિકારીને ચમકાવે તેનું છતાં
આદરપાત્ર છે. પુસ્તકાલય

લોકમાનસની કેળવણી અર્થે આવા નાટકો રંગભૂમિ પર
ભજવવાનો સમય તો હવે આવી પહોંચ્યો છે અનુવાદ
એકદરે સારા અને સુવાચ્ય થયા છે. કૌમુદી

ભારત ભક્ત ગોખલેજીનાં સંસ્મરણો

કીમત. બે આના.

શ્રી ગોખલેના આ સંસ્મરણોથી પણ વચખતે એમના
જીવન અને કથન અંગે ખૂબ જાણવાનું મળી રહે છે આની
પુસ્તિકાઓનો ખૂબ પ્રચાર થવો ધો સ્ત્રીશક્તિ

ગોખલેજી જેવા મહાન દેશ ભક્તના જીવનમાંથી વાચ-
કોને ઘણું જાણવાનું આ નાની પુસ્તિકામાંથી મળી રહે
તેમ છે યુવક

સ્વ સ્વ દિનશાવાચના એ મહત્વના નેખતું
મુશાયે ભાષાનું સંસ્કરણ પ્રમોગે ને શ્રી સિંગતોથી ભરેલું-
વાચનીય તેમજ અનુકરણીય માનસી

લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

૧. હરીન્દ્રનાં નાટકો
૨. ષૂકર. ટી. વૉશિંગ્ટનનું આત્મચરિત્ર (પૂર્વાર્દ)
૩. ગોખલેજીનાં સ્મરણો
૪. જામનગરનું સૂર્યગૃહ
૫. વિશ્વદર્શન

હવે પછી.

૬. ષૂકર. ટી. વૉશિંગ્ટનનું આત્મચરિત્ર (ઉત્તરાર્દ)
૭. અમેરિકાનો પ્રવાસ
૮. મહાધિ રમણનાં જીવનપ્રસંગો
૯. આલમની અજાયબીઓ
૧૦. ખેરાક
૧૧. લી ઓ પાડીના સંવાદો
૧૨. હજવા નિબંધો
૧૩. હરીન્દ્રનાથનાં વધારે નાટકો
૧૪. મહાપુરુષોની ન જણાયેલ વાતો

હરીન્દ્રનાં બે નાટકો કીંમત રૂ. ૦-૭-૦

શ્રી હરીન્દ્રનાથ જેવા યુરોપ અને અમેરિકામાં વર્ષો ગાળનારે દિંદને તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવવા માટે આ નાટક લખ્યા છે અને તે જરૂર વાંચવા જેવા છે. મુંબઈ સમાચાર

ક્રાંતિયુગમાં આ પુસ્તક ક્રાંતિકારોને ચમકાવે તેવું છતાં આદરપાત્ર છે. પુસ્તકાલય

લોકમાનસની કેળવણી અર્થે આવાં નાટકો રંગભૂમિપર ભજવવાનો સમય તો હવે આવી પહોંચ્યો છે. અનુવાદ એકંદરે સારા અને સુવાચ્ય થયા છે. કૌમુદી

ભારત ભક્ત ગોખલેજીનાં સંસ્મરણો

કીંમત. બે આના.

શ્રી ગોખલેનાં આ સંસ્મરણોથી પણ વાંચકને એમના જીવન અને કથન અંગે ખૂબ જાણવાનું મળી રહે છે. આવી પુસ્તિકાઓનો ખૂબ પ્રચાર થવો ઘટે. શ્રીશક્તિ

ગોખલેજી જેવા મહાન દેશ ભક્તના જીવનમાંથી વાંચકોને ઘણું જાણવાનું આ નાની પુસ્તિકામાંથી મળી રહે તેમ છે. યુવક

૨૪. સર દિનશાસ્ત્રીના એક મદત્વના લેખનું સુવાચ્ય ભાષાંતર રસભર્યા પ્રમંજો ને ખીજ વિગતોથી લરલું-વાચનીય તેમજ અનુકરણીય. માનસી

બુકર. ટી. વૉશિંગ્ટન (પૂર્વાર્ધ)

કીંમત રૂ. ૨-૧૨-૦

અનુવાદ પરૂ પછી મહેનત લેવાઈ છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પાસે મુકવા જેવું એક જીવન ચરિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે

જનમજૂમિ

અમેરિકાના મહાન લોકસેવકની આત્મકથાની આ ખીજી આવૃત્તિ છે. પ્રથમ આવૃત્તિ અવનતિમાંથી ઉત્તરિમાં જવા ઈચ્છનાર પ્રજાવર્ગના વાચન માટે પ્રેરક અને મૂલ્યવાન હતી. + + આતું ઉપયોગી પુસ્તક ફરી પ્રસિદ્ધ કરી વાચકો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

ગુજરાત

જે કોઈ એ પુસ્તક સાઘંત વાંચી જશે તેને જરૂર તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ નવીન પ્રેરણા કે પ્રોત્સાહક વિચાર પ્રાપ્ત થશે.

બુદ્ધિપ્રકાશ

જનમનગરનું સૂર્યગ્રહ

કીંમત ૦-૨-૦

માનવસેવા અર્થે બાધેલા સૂર્યગ્રહનો ટુંકો અને સચિત્ર અહેવાલ છે + + ને આ જનસેવા માટે અભિનંદન. ગુજરાત

લેખકે સાર્વજનિક શાક્ષિતી માટે કરેલા આ જરૂરી પ્રયાસને કારણે સર્વત્ર વધારે જાણીતું અને કાર્ય સાધક નીવડે એમ ઇચ્છીશું.

માનસી

આ પુસ્તિકા દરેકને ઉપયોગી છે. આવાં પુસ્તકોનો ઘેર ઘેર પ્રચાર થવાની ઘણી જરૂર છે.

સ્રીબોધ

હિન્દી આ ઉપચારશૂદ્ધ વિષે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા લોકકલ્યાણાર્થે આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી